

Қазақстан Республикасы Оқу-ағарту министрлігі

Жаһандық ҚҰЗЫРЕТТЕР

Негізгі орта білім беру деңгейінің 9-сынып
оқушыларына арналған оқулық

(МАКЕТ)

9

Оқулық негізгі орта білім беру деңгейінің жаңартылған мазмұндағы бағдарламасы бойынша жазылды. Оқулықтың мақсаты – жаһандық құзыреттерге ие, бәсекеге қабілетті тұлғаны қалыптастыру, оқушының әлемдегі өз орнын анықтау үшін қажетті құндылық бағдарларын, коммуникативтік дағдыларын, мінез-құлық ұстанымдарын қалыптастыруға ықпал ету.

Шартты белгілер

	Анықта!	білім-тәжірибеге сүйеніп орындалатын тапсырмалар		Даналардан шыққан сөз	ұлы тұлғалардың ғибрат сөздері
	Талда!	талдауға арналған тапсырмалар		Бұл маңызды	танымдық деректер
	Зертте!	зерттеушілік тапсырмалар		Оқы, қызық!	қосымша қызықты мәліметтер
	Жасап көр!	АКТ қолданып орындалатын шығармашылық жұмыс		Түйін сөздер	тақырыпқа қатысты маңызды ұғымдар
	Талқылаңдар!	талқылауға арналған жұптық, топтық тапсырмалар		Ойлан!	логикалық тапсырмалар
	Сәйкестендір!	сәйкестендіруге, салыстыруға арналған тапсырмалар		Жағдаяттық тапсырма	түрлі жағдаяттарды шешуге арналған тапсырмалар
	Жадында сақта!	маңызды жадынамалар		Білгенге маржан	ғылыми түсініктердің анықтамалары
	Ойна да ойла!	ойын түріндегі қызықты тапсырмалар		Біліміңді тексер!	сабақтан алған білімін тексеретін сұрақтар

Смартфондағы «Play Market» (ОС Android базасында) немесе «Apple App Store» (ОС iOS базасында) дүкенінен «Сканер QR» қосымшасын тегін жүктеп алу керек.

Оқулықтағы QR-код арқылы берілген тапсырмаларды орындау үшін жүктелген қосымшаны ашып, QR-кодқа бағыттау керек. *Ескерту:* кейбір смартфондардың камералары еш қосымшасыз бірден QR-кодты аша алады.

Қымбатты жас дос!

Қазіргідей алуан түрлі, өзара байланысты және өзгермелі әлемде сенің есеюің экономикалық, әлеуметтік, мәдени, цифрлық, экологиялық, кейде эпидемиологиялық факторлардың ықпалымен жүзеге асады. «Жаһандық құзыреттер» пәні арқылы өзіңе қажет білімді меңгеріп, әлемдегі өз орныңды анықтайсың. Бүгінгі таңда жаһандық құзыреттерді дамыту адам өміріндегі өзекті міндеттерінің біріне айналды.

«Жаһандық құзыреттер» пәні курсының оқу бағдарламасы білім алушылардың жас ерекшеліктерін ескере отырып әзірленген, алты бөлімнен тұрады.

«Этика және әдеп» бөлімі сенің бойыңда адалдық, әдептілік, тәртіптілік, өз іс-әрекеттерің үшін жауапкершілік, ұжымда тіл табыса білу сияқты қасиеттеріңді дамытуға, мінез-құлық мәдениетінің стандартын қалыптастыруға ықпал етеді.

«Азаматтық және патриотизм» бөлімі өзіңді ел азаматы, Отанның бір мүшесі ретінде сезінуге, оның мүдделеріне қызмет етуге, азаматтық ұстанымыңды қалыптастыруға қажетті білім береді.

«Медиасауаттылық және қаржылық сауаттылық» бөлімін оқып, медиа кеңістіктің құралдарын талдауды, бағалауды, сондай-ақ қаржыны пайдалану және басқару дағдыларын үйренесің.

«Өмір сүру қауіпсіздігі» бөлімі қандай да бір қауіп төнгенде, төтенше жағдайларда не істеу керектігі туралы мағлұмат беріп, бағыттауға, саламатты өмір салтын ұстану дағдыларыңды қалыптастыруға негізделген.

«Экологиялық мәдениет» бөлімі сенің табиғатқа ұқыпты қарайтын, қоршаған ортаға теріс әсердің салдарын түсінетін және табиғатты қорғау қызметін белсенді жүргізетін тұлға ретінде қалыптасуыңа септігін тигізеді.

Жас дос! Қоғамдық дамудың қазіргі үрдісі өзінің іс-әрекетін тиімді жоспарлай алатын, білімін орынды пайдалана білетін, түпкі нәтижеге жету үшін әртүрлі топтардағы адамдармен тиімді қарым-қатынас диалогіне түсе алатын білімді тұлғаны тәрбиелеу мәселесін қойып отыр. Еліміздің жаһандық дүниеде даралануы білімді, жігерлі, ұлттық санасы бай жас ұрпақ арқылы іске асады.

Авторлар ұжымы

I БӨЛІМ.

ЭТИКА ЖӘНЕ ӘДЕП

Досым, сен осы бөлімді оқу арқылы:

- этика мен әдептің адамзат өміріндегі маңызын біліп, сөйлеу этикеті мен қарым-қатынас дағдыларыңды дамытасың;
- еңбек ұжымындағы адал еңбектің, ұжымдық қарым-қатынастың мәні туралы біліміңді жетілдіріп, ұжымда бірлесіп шешім қабылдауды үйренесің;
- «сыбайлас жемқорлық» ұғымы туралы түсінігің қалыптасып, болашақтағы еңбек жолыңда адалдық пен ар тазалығын сақтаудың маңызын түсінесің;
- алтыннан қымбат уақытыңды тиімді пайдалану үшін, өзіңнен есеп алуға дағдыланасың.

● Меңгерілетін білім:

- Еңбек мәдениеті, адал еңбектің адам өміріндегі мәні, ұжымдық қарым-қатынас туралы білімді жетілдіру;
- Еңбекті бағалау, еңбектің қуанышын сезіну; іскерлікті дамытуға, еңбексүйгіштікке төселу;
- Еңбек ұжымындағы маңызды мәселелерде шешім қабылдай алуға дағдылану;
- Ұжымдағы татулықтың, бір-біріне сенудің маңызын түсіну.

● Кел, ойланайық!

- Еңбек мәдениетін, еңбектің адам өміріндегі мәнін қалай түсінесің?
- Еңбек мәдениетінің ережелері мен қағидалары не үшін керек?
- Өз еңбегіңнің жемісі неліктен тәтті?
- Мінез-құлықты түзету, көпшілікпен тіл табысып, ұжыммен сыйласа білу қаншалықты маңызды?

Түйін сөздер

Еңбек
Мәдениет
Мәдениеттілік
Маңдай тер
Еңбек ұжымы
Еңбек тәрбиесі

Маңдай тер

Ата, былтыр отырғызған көшетіме қараңызшы... Менен биік боп кетіпті!

Жасыл желек жая бастаған жас алма ағашына қызыға қараған кішкентай Олжастың үнінде қуаныш басым. Өз еңбегінің жанғанына масаттанып тұр.

– Өскені жақсы, құлыным! Демек, күтімі жақсы! Былтыр жаз бойы суарып, жақсы қарадың ғой, – деп, атасы оны арқасынан қағып, мақтап қойды.

– Ал мен ше?... Мен неге өспедім?

Аузы бүртия қалған Олжастың өңгіме ауанын аңдаған атасы еріксіз езу тартып:

– Сен де өстің, – деп түсіндіре бастады. – Былтыр балабақшаның даярлық тобында едің, биыл бірінші сыныпты бітірдің. Ақылыңда толысты.

– Бойым ше?... Мынаны қараңыз! – деп ағаштың түбіне тұра қалған немересі төбесіне қойған алақанының қырымен көшеттің діңін сызды. Расында көшеттің орта белінен ғана келеді екен.

– Құлыным-ау, бұл жеміс ағашы ғой. Ол тез өсіп, мәуелеп, жеміс беруі керек. Сөйтіп, сенің еңбегіңді ақтап, биыл болмаса да, келер жылы саған қап-қап алма сыйлауы тиіс.

– Алма! Келер жылы алма бере ме маған!?

Олжас бой туралы әп-сәтте ұмытып, жүзі бал-бұл жайнап шыға келді.

– Иә, құлыным, амандық болса, келер жылы бұл көшетіңнің жемісін

жейтін боласың. Бұл – сенің өз қолыңмен отырғызған алғашқы жеміс ағашың, алғашқы маңдай терің. Жаратқан ием бұйыртып жегізсін де. Ол үшін сен биыл да мұны жақсылап күтіп-баптап, жаз бойы суарып тұруың керек. Діңі мен жапырақтарына зиянкестерді жолатпауға тиіссің.

– Ата, «маңдай тер» деген не?

– Ә-ә, маңдай тер ме? «Маңдай тер» деген – сенің осы жеміс ағашының жайқалып өсуіне төккен терің, сіңірген адал еңбегің. Атамыздан қалған «табан ақы, маңдай тер» деген сөз бар. Міне, ала жаздай осы бау-бағымызды күтіп, баптап, сары күзде жинаған жемісіміз – екеуміздің табан ақы, маңдай теріміз, яғни таза еңбегіміздің төлеуі.

– Иә!

– Ендеше, біліп қой, табан ақы, маңдай термен тауып жеген астан дәмді ештеңе жоқ. Маңдай теріңнің жемісін жегеннен артық бақыт жоқ, балам!

Атасының салиқалы сөздері көңіліне қанат бітірген кішкентай Олжас қолына шап-шағын күрегін алып, алма ағашының түбін қопсытуға кірісіп кетті.

Кішкентай немересінің құлшынысына көңілі сүйсінген атасы да кетпенін иығына асып, саяжайдың екінші жағына аяндады.

Арасанбай Естенов

Талда!

- «Еңбектің наны тәтті, Жалқаудың жаны тәтті» деген мақалды қалай түсінесің?
- Еңбек ете жүріп, тәрбие алуға бола ма? Нақты дәлелмен әңгімеле.
- Еңбексүйгіш, еңбекқор адамның бойында қандай құндылықтар болады?
- Өзің қандай істі маңдай термен атқарып жүрсің? Әңгімелеп бер.
- Өз еңбегіңнің жемісін (оқуда, жұмыста) көрген кездерің болды ма?

Бұл маңызды

Еңбек – өзінің тұтынушылығын қамтамасыз етуге қажетті бүкіл заттар жиынтығын жасайтын адам әрекетінің негізгі формасы. Еңбек – адамның ой-сана, сөйлеу тәрізді қатынасқа қабілетті ететін қасиеттерін қалыптастыратын шешуші күш.

Мәдениет (араб. «қала», «қалалық») – жетілгендік, дамығандық, өркениеттілік. Табиғат объектісінде адамның әрекеті арқылы жасалатын өзгерістер. Адамзаттың болмыс пен сананың барлық саласындағы прогрестік шығармашылығының қызметі.

Мәдениеттілік – адамға тән тәрбиелілік, әдептің озық үлгілерін меңгергендік.

Маңдай тер – істелген адал еңбек, жұмсалған күш. Еңбегінің жемісін, бейнетінің зейнетін көруді «маңдай тері ақталды» дейді.

Еңбек ұжымы – қоғамның мүддесіне керекті өнім өндіруді немесе қызмет етуді көздеген адамдар бірлестігі. Ұжымның қарапайым түрі алғашқы қоғамда қалыптасқан. Орталықтанған меншікке негізделген экономикада еңбек ұжымын ұйымдастыру мемлекеттің қолында болады.

Еңбек тәрбиесі – тәрбиеленушілердің жалпы еңбектік біліктері мен қабілеттерін, еңбекке психологиялық дайындығын дамытуға, мамандықты саналы таңдауға бағытталған іс-әрекеті. Жасөспірімдерді еңбекқорлыққа, еңбекті құрметтеуге, еңбек мәдениетін

үйренуге бейімдеп, олардың еңбек ету шеберлігі мен дағдысын қалыптастыруға бағытталған тәрбиенің бір саласы.

Жасап көр!

I топ «Адал қызмет ету кодексінің» жобасын жасайды.

II топ «Абыройға бөлеген – адал еңбек» тақырыбында эссе жазады.

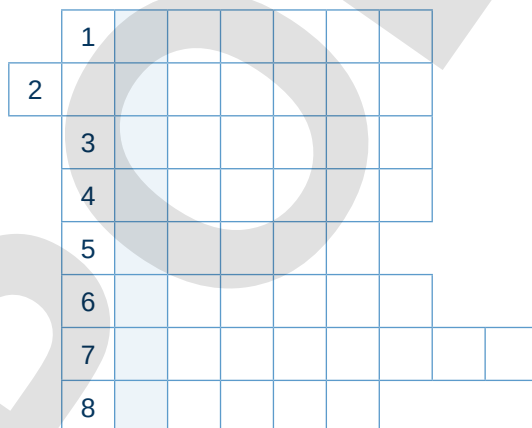
III топ Еңбек туралы мақал-мәтелдердің мағынасын ажыратады.

- Еңбек – адамның екінші анасы.
- Еңбек – ата, жер – ана.
- Адал еңбек, алғыр ой – анық досың біліп қой.

Ойна да ойла!

Сөзжұмбақты дұрыс шешкенде ерекше жолдан «Еңбекқор» сөзін оқуға болады.

1. «Айрықша» сөзіне жуық мәндес сөз.
2. «Жұмысшы» сөзінің синонимі.
3. Еңбек түбі –
4. «Дикан» сөзіне мағыналас сөз.
5. «Мамандық», «жұмыс» сөздерінің баламасы.
6. Күш-жігер.
7. Көп оқыған, білімді адам.
8. «Несібе» сөзіне мағынасы жақын сөз.

Жадында сақта!

Еңбек адамның денесін шынықтырып, мінез-құлық мәдениетін, ұжымдық ізгі қарым-қатынасты қалыптастырады. Еңбек ету адам баласынан тапсырылған іске деген табандылық пен ынта-жігерді, құндылықты, тындырымдылық пен жауапкершілікті, іскерлікті талап етеді. Адам ерінбей еңбек ету арқылы қуанышқа, шаттыққа бөленеді. Еңбексүйгіш, шыдамды, төзімді және еңбекті бағалай білген адам ғана өмірде құрметке бөленеді.

Адам еңбегі оймен, санамен, ақылмен істеледі. Табиғат заттарын өңдеп, өзіне қажет, табиғатта кездеспейтін бұйымдар жасайды. Адам табиғаттан үйреніп, кейбір заттарды ойлап тапқан.

Мысалы:

- 1) аспанда қалықтап ұшқан құсқа қарап ұшақты ойлап шығарды;
- 2) бал арасының ұясын, ағаш жапырақтарының діңін, бұтақтарының орналасуын, құрылымын т. б зерделеп, түрлі ғимараттар салды;
- 3) құмырсқа илеуіне негізделген қалалар тұрғызды;
- 4) балықтың жүзуіне қарап кемелер жасады;
- 5) табиғаттағы инелікке қарап тікұшақ жасады.

Даналардан шыққан сөз

Даналардың өсиеттерін оқып, ой түйінде.

Бала тәрбиесінің ең үлкені – оны еңбекке баулу. Еңбекшіл жас қана ең үздік азамат болып қалыптасады.

Әзілхан Нұршайықов

Еңбексіз бос жүру адамды моральдық жағынан құлдыраушылыққа, жалқаулыққа, зерігушілікке, жұрт еңбегінің есебінен күн көруге әкеп соғады, табиғи талантын мұқалтады. Адал да белсенді еңбек адамның ерік-жігері мен мінезін, жарасымды дене бітімін жетілдіре түседі.

Төлеген Тәжібаев

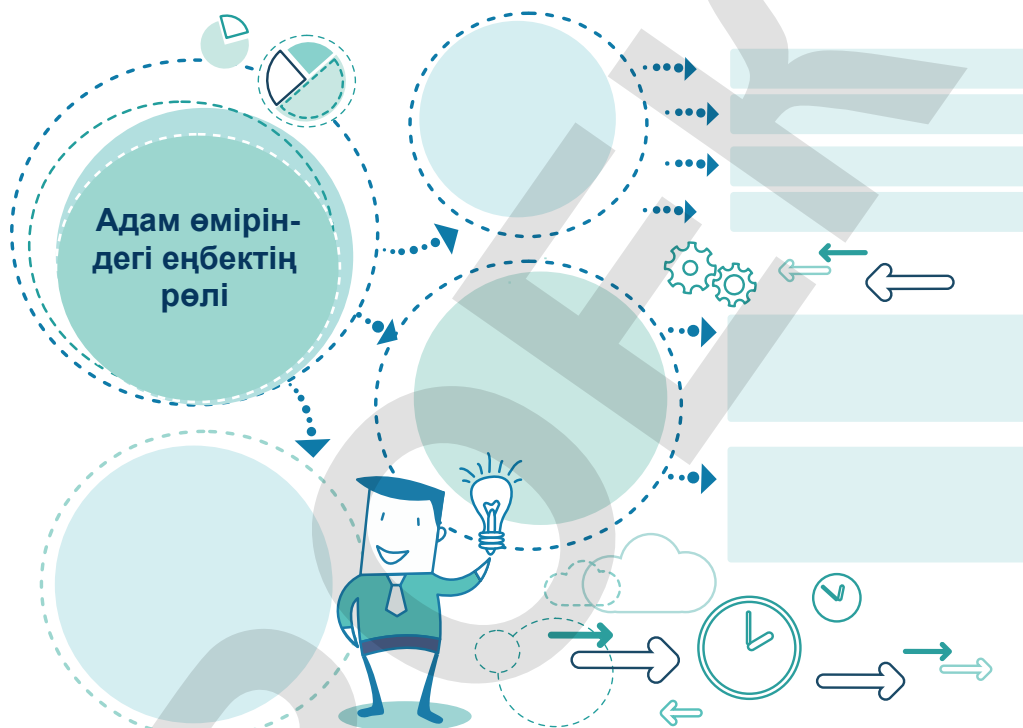
Еңбек үстінде... жолдастық қалыптасады, яғни адам басқа жұртпен дұрыс қарым-қатынас жасау арқылы тәрбиеленеді.

Антон Макаренко

Зертте!

1. «Адал еңбек иесі» тақырыбында зерттеу жұмысын жүргіз. Өзің білетін еңбек адамдарымен сұхбаттасып, олар (ата-анаң, туысқандарың, ұстазың, таныстарың, досың, белгілі адамдар және т.б.) туралы альбом, слайд немесе бейнеүзік әзірле.
2. Адам өміріндегі еңбектің рөлін талдап, инфографика жаса.

Білімді тексер!

- Еңбек мәдениеті, еңбектің адам өміріндегі мәні, ұжымдық қарым-қатынас туралы не түсіндің?
- Еңбек қуанышы деген не? Пікіріңді жинақтап әңгімеле.
- Шынайы, адал еңбекке қол жеткізу үшін төзімділіктің мәні қандай?

Меңгерілетін білім:

- «Ел игілігіне еңбек ету», «адал еңбек» ұғымдарының мәнін түсіну;
- Азаматтық парыз, адам мен қоғам үйлесімділігін түсіну;
- Ел игілігі үшін адал қызмет етуге, Отан алдындағы жауапкершілікті сезіне білуге төселу;
- Еңбек игілігін сезініп, нәтижелі іс атқарудың маңыздылығын ұғыну;
- Сыныптағы бірлескен еңбекте татулық туралы білімді толықтыру.

Кел, ойланайық!

- Ел игілігі, қоғам үшін еңбек ету дегенді қалай түсінесің?
- Отан алдындағы азаматтық парыз, ата-ана алдындағы перзенттік парыз, ұстаз алдындағы шәкірттік парызды қалай өтеуге болады?
- Еңбек тәртібінің мәні, еңбекқорлық туралы не айтар едің?
- Сыныптағы бірлескен еңбекте ұйымшылдықтың пайдасы қандай?

Түйін сөздер

Игілік
Азаматтық парыз
Абырой

Кішкентай бағбандар*Повестен үзінді*

Ерден бүгін де мектеп бағына келіп, ағаштарын көрді. Өзінің қарауына алған ағаштарының кішкене жапырақтары желбіреп, бойлап қалған тәрізді. Өзі сияқты он түп ағашқа ие болған Темірдің ағаштарына көз жіберді. Екі ағаштың жапырағы сарғыш тартыпты, шеткі бір ағаштың түбі қопарылып, құлап қалыпты. Оқуға ерекше құнтты Темірдің ағаштарының күтімсіздікке ұшырағанына таңданды. Бақты тегіс аралап шықты. Басқа ағаштарда ондай ақау көрінбейді.

Ерден екі күн бұрын Темірмен болымсыз нәрсеге ерегісіп қалған. «Ол мына ағашының қопарылып құлап қалғанын таң сәріден келіп жүрген менен көруі де мүмкін-ау», – деп ойлады Ерден. Ол арықта судың жоғын көріп, шелек әкеліп, ағаштарына құдықтан су құйды. Топырағын босатып шықты.

Ерден Темірдің ағаштарын да қарап шықты. Қопарылған ағашты қайтадан ұясына жайлап отырғызып, топырағын жинастырып, қалпына келтірді. Осы сәтте баққа топ жетекшісі Коля келді.

– Түу, сен тіпті ерте келген екенсің. Мынау су құйып жүргенің Темірдің ағаштары ғой. Ол өзі қайда? – деді.

– Темірдің ағаштары жүдеп қалыпты. Өне бір шеткі ағаш құлап та қалыпты. Орнына отырғызып, мына бір жапырағы сарғая бастаған ағаштарына су құйып жүрмін.

– Оның дұрыс-ақ. Біздің Темір бірбеткей. Өз айтқаны болмаса, басқаны мойындамайды. Өнеугүні сенімен ерегіскені де тіпті болымсыз нәрсе...

Ерден көңілденіп:

– Мен Темір үшін істемеймін, біздің топтың абыройы үшін істеймін. Егер мына ағаштар өспей бүлінсе, ол кемшілікке бәріміз ортақпыз, – деген Ерденнің сөзіне Коля:

– Ия, ол рас. Бірақ әр оқушы өз міндетін білуі керек, – деді.

– Әрине, солай. Темір мұны ұқпайды емес.

– Бүгінгі жиында жазғы жұмыстың жоспарын бекітеміз және мына бақтағы ағаштардың күтімі жайында да сөйлесеміз, – деп ескертті Коля.

...Жиында балалар өздері екен ағаштардың жазғы күтімі туралы әңгімеледі. Жиналыстарда көп сөйлей бермейтін Ерден бұл жолы сөз алды. Оның сөйлеуіне себепші болған Коля еді. «Жаңағыны айт» деп мазалай берді. Ерден сөзін қысылыңқырап бастады:

– Мен не айтамын. Ағаштардың орнығуы, тамыр жаюы жақсы. Бірақ күтім жағын күшейтуіміз керек. Мысалы, Темірдің күтіміндегі ағаштардың өсіп-өнуі көңілдегідей емес... Екі ағашы бүршік атпай семе бастапты. Бір ағашы неден құлағаны белгісіз, орнынан қопарылып қалыпты. Оны орнына қондырдым. Су құйдым... Алғашқы кезде балалардың бәрі де ағаш күтіміне құнтты еді. Қазір жалыққан тәрізді, – деп сөзін аяқтады.

Темір қатты ұялды, көзінің астымен ғана Ерденге қарады. Тәлімгер Зәйда салмақты үнмен:

– Ал, Темір, ағаштарыңды күтімсіз қалдырғаның қалай? – деді.

– Мен баққа екі күннен бері бара алғаным жоқ. Үйде бір жұмыс істедім. Бұдан былай қатемді түзетем, – деді Темір қатесін ашық мойындап...

Жиын біткен соң Темір мен Ерден баққа келіп, жас ағаштардың әсем көркіне сүйсіне қарасты.

– Ерден, саған рақмет! – деді Темір.

Бұған Ерден де қуанды. Темір бірбеткей болғанымен, тез қайтатын мінезін көрсетіп, көңілдегі разылығын ашық айтты.

Екі дос жел тербеген жас ағаштарды аралап, мектепке қарай беттеді.

Сапарғали Бегалин

Талда!

- «Топтың абыройы үшін еңбек ету», «жетістік пен кемшілікке ортақ болу» деген ұғымдарды қалай түсінесің?
- Бір адамның жалқаулығы мен жауапсыздығы ұжымға зиян келтіруі мүмкін бе? Ұжымда еңбек еткенде, нені ұмытпаған жөн?
- Оқушылар арасындағы сыйластық пен достық қарым-қатынасты бағала.
- Өз сыныбыңда оқушылар арасында сыйластық, достық қатынас орнаған ба?
- Ұжымдағы татулық, ұжым мүшелерінің бір-біріне сенімі туралы ойларыңды жинақтап, жұбыңмен талда.

Бұл маңызды

Игілік – ырыздықты, рухани және мәдени байлықты білдіретін жалпы ұғым; адамның белгілі бір қажеттерін қанағаттандыратын, оның мүддесіне, мақсаты мен ниетіне сәйкес келетін нәрселер.

Игілік табиғи және қоғамдық болып бөлінеді. Табиғи игілік – табиғи процестердің, мысалы, топырақтың құнарлылығы, пайдалы қазбалар. Қоғамдық игілік – адам қызметінің нәтижелері.

Азаматтық парыз – адам мен қоғам үйлесімділігін білдіретін әлеуметтік-этикалық ұғым, жеке тұлғаның туған жер, атамекен, Отан, халық алындағы парызы. Азаматтық парыз адам құқықтарын қастерлеумен тығыз байланысты. Азамат өз құқықтарын пайдаланып қана қоймай, сонымен бірге қоғам, заң және басқа тұлғалар алдындағы жауапкершілігін сезінуі қажет.

Абырой – ар-намыстың тазалығы, адамгершілік, еңбек арқылы көпшілік тарапынан қадір-қасиетке, сый-құрметке ие ететін этикалық категория.

Сәйкестендір!

Елі үшін игілікті істер атқарған тұлғалардың есімдерін олар туралы мәліметпен сәйкестендір.

Ахмет Байтұрсынұлы	Жазушы, филология ғылымдарының докторы мен профессоры. Қазақтың көркем прозасын классикалық деңгейге көтерген туынды – «Абай жолы» роман-эпопеясының авторы
Мұхтар Әуезов	Ақын, қазақ тіл білімі мен әдебиеттану ғылымдарының негізін салушы ғалым, ұлттық жазудың реформаторы, ағартушы, қоғам қайраткері
Күләш Байсейітова	Қазақстанның халық артисі, ұлттық би өнерін дамытушы, сахналық образдардың ішкі жан сұлулығын бидегі пластикалық шешіммен шебер шендестіре білген дарын иесі
Шара Жиенқұлова	24 жасында «Халық әртісі» атағын алған, қазақ операсының негізін қалаған әнші. КСРО халық әртісі, КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты
Камшат Дөненбаева	Екі мәрте Социалистік Еңбек Ері, атақты күрішші, егін шаруашылығының шебері, колхоз құрылысының ардагері
Димаш Құдайберген	Ауыл шаруашылығын дамытуға үлес қосқан механизатор, тың игеруші, еңбек ардагері, қоғам қайраткері. Социалистік Еңбек Ері (1975)
Ыбырай Жақаев	Витебск қаласында өткен XXIV Халықаралық эстрадалық өн орындаушылар «Славян базары-2015» байқауында Гран-при жеңіп алған, 29 жасында «Қазақстанның халық әртісі» атағын алған әнші

Билл Гейтс пен Илон Масктің табысқа жету формуласын анықта. Оларды ел игілігіне еңбек етіп жүр деп айта аламыз ба?

Билл Гейтс – бағдарламалық қамсыздандыру саласының әлемдік көшбасшысы. Жасөспірім кезінен программалаумен айналысқан. Ақша табу үшін мектебіндегі сабақ кестесінің электронды нұсқасының бағдарламасын жасаған. Оның бұл жұмысы мектеп ұжымына ұнап, бағдарламасын 4200 АҚШ долларына сатып алған.

Билл Гейтс – 31 жасында миллиардер атанған ең табысты адам. Қазіргі табысы күніне 20 миллион АҚШ долларын құрайды. Жұбайымен бірге қайырымдылық қорын ашып, қайырымдылыққа 28 миллиардтан артық ақша жұмсаған.

Илон Маск – бүкіл әлемге танымал америкалық инженер, өнертапқыш, ірі кәсіпкер. 12 жасында бағдарламалау тілін білген, соның арқасында 1984 жылы ең алғашқы 500 доллар табысын тапқан. Бұл өзі жасаған Blastar атты видео ойынын компьютерлік журналға сатудан түскен қаражат еді.

Илон Маск SpaceX Starship планетааралық зымыранын ойлап тапты. Оның айтуынша, бұл тарихтағы ең қуатты зымыран болашақта Марсқа адамдарды қоныстандырады.

Данышпан Абайдың сөздерін оқып, ақынның жастарды неге шақырғанын сарала.

Өзің үшін еңбек қылсаң, өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың; адамдықтың қарызы үшін еңбек қылсаң, Алланың сүйген құлының бірі боласың...

Егер ісім өнсін десең, ретін тап. Биік мансап – биік жартас: ерінбей еңбектеп жылан да шығады; екпіндеп ұшып қыран да шығады.

Сақалын сатқан көріден еңбегін сатқан бала артық...

Абай Құнанбайұлы

Жасап көр!

I топ «Кішкентай бағбандар» әңгімесінен өздеріне әсер еткен ойды және еңбек игілігі туралы ұсыныстарды жазып, кестені толтырады.

Мәтіндегі бізге әсер еткен ойлар	Ұжымдық еңбек туралы ұсыныстар

II топ бірлескен ұжымдық еңбекте ұжым мүшелеріне керек қасиеттер туралы инфографика жасайды.

III топ берілген шағын мәтінді оқып, сұрақтар бойынша талқылау жүргізіп, «Отан игілігі үшін» атты жоба жұмысын жасайды.

«Адам әрқашан Отаны үшін, елі үшін қызмет етуі керек», – деді атасы. Немересі: «Ол мүмкін емес қой, ата. Мен қай кезде өзім үшін өмір сүремін?» – деді. Атасы: «Мүмкін болғанда қандай!? Бұл – өте қарапайым нәрсе. Тек қана әрбір істе ниетіңді жақсылыққа бағыштап, істеген ісіңді сүйіспеншілікпен, зор жауапкершілікпен жасасаң, әрбір ісің, оқуың, еңбегің, басқаларға қызмет етуің – барлығы Отаның мен еліңнің игілігіне айналады», – деп жауап берді. Сонда немересі былай деді: «Ата, мен енді барлық атқаратын ісімді зор сүйіспеншілікпен және жауапкершілікпен адал атқаруға тырысамын».

1. Атасының айтқан ақылына алып, қосарларың бар ма?
2. Отанға, елге адал қызмет етудің тағы да қандай жолдарын ұсынар едіңдер?

Зертте!

Өртүрлі мамандық иелері мен олардың қол жеткізген игілікті істері туралы дереккөздерінен ізденіс жұмыстарын жасап, «Менің болашақтағы мамандығым» тақырыбына бейнеролик жаса.

Білімді тексер!

- «Ел игілігіне еңбек ету», «адал еңбек» ұғымдарының мәнін қалай түсіндің?
- Ел игілігі үшін адал қызмет етудің мәні не деп ойлайсың?
- Еңбек игілігін сезініп, нәтижелі іс атқарудың маңыздылығы деген не?

● Меңгерілетін білім:

- Қарым-қатынас мәдениеті және этикет туралы білімді толықтыру;
- Сыныпта, еңбек ұжымында сақталуға тиіс қарым-қатынас мәдениеті бойынша түсінікті жетілдіру;
- Сөйлеу этикеті мен қарым-қатынастағы дағдыларды дамыту;
- Ынтымақ, сыйластық, сыпайылық, татулықтың адамзат өмірінде алатын орнын түсіну.

● Кел, ойланайық!

- Қарым-қатынас мәдениеті және этикет дегенді қалай түсінесің?
- Сыныпта, еңбек ұжымында әдепті қарым-қатынасты қалай жолға қоюға болады? Ол үшін қандай адами құндылықтарды ұстанған жөн?
- Сөйлеу этикеті деген не?
- Отбасындағы татулық, көршімен сыйластықтың қандай деңгейде?

Түйін сөздер

Қарым-қатынас мәдениеті
Этикет
Сөйлеу этикеті
Сыпайылық

Бақыт қайдан келесің?

- Бақыт қайдан келесің?
- Берекесіз адамнан,
Ата-анасы наданнан
Үркіп, қашып келемін.
- Бақыт қайдан келесің?
- Мақтанып, көңілін өсірген,
Білгішпін деп есірген
Есірік ұлдан келемін.
- Бақыт қайдан келесің?
- Сүйектен сөзін өткізген,
Миына шатақ екізген
Кесепат қыздан келемін.
- Бақыт қайдан келесің?
- Ата-анаға жақпаған,
Өтірік, бөле жаттаған
Келіннен қашып келемін.
- Бақыт қайдан келесің?
- Сыйламаған көршісін,
Ұрыспен алған еншісін
Сұмдардан қашып келемін.

Бақыт қайда барасың?

- Бақыт қайда барасың?
- Ата-анасын сыйлаған,
Ұйымшылдық ойлаған
Тату жанға барамын.
- Бақыт қайда барасың?
- Өсірген жақсы баласын,
Сыйлаған ата-анасын
Көргенді ұлға барамын.
- Бақыт қайда барасың?
- Бал-бұл жанған көрікті,
Ұл мен қызы серікті
Берекелі үйге барамын.

– Бақыт қайда барасың?
– Еш адамды күндемес,
Өсек отын үрлемес
Әдепті үйге барамын.
– Бақыт қайда барасың?
– Ұлы, қызы есейген,
Ауызбірлік күшейген
Келінді үйге барамын...
– Бақыт қайда барасың?
– Көршімен болған бірлігі,
Тағат, ғибадат тірлігі,
Ұйымшыл елге барамын.
– Бақыт қайда барасың?
– Балбыраған бесікте,

Қайыры бар есікте,
Балалы үйге барамын.
– Бақыт қайда барасың?
– Келін мен қызы ибалы,
Ата-анасын сыйлайтын,
Сондай үйге барамын.
– Бақыт қайда барасың?
– Туысымен татулы,
Жаман сөз жоқ шатулы,
Ынтымақты үйге барамын.
– Бақыт қайда барасың?
– Соғысқа құмар ойы жоқ,
Ұлан асыр тойы көп,
Бейбіт елге барамын!

Асанұлы Қабан (Қабылиса) жырау

Талда!

- «Бақыт» пен «сыйластық» ұғымдарының мәнін сипаттап айтып бер.
- Қарым-қатынас мәдениеті үшін қажетті адами қасиеттер үлгісін жинақтап, мағынасын ажырат.
- Игілікті іс туралы өз ойыңды нақты дәлелдермен әңгімелеп бер.
- Өзің туыстарыңмен, сыныптастарыңмен, көршіңмен сыйластық орнатып жүрсің бе? Тобыңмен талда.

Бұл маңызды

Қарым-қатынас – адамдар арасындағы байланыстың орнауы мен дамуы, ортақ іс-әрекет қажеттілігі мен ақпарат алмасуды қамтамасыз ететін күрделі көпжақты процесс.

Қарым-қатынас мәдениеті – адамдардың өз мінез-құлқын басқару арқылы басқалармен тіл табысуы.

Этикет деп нақты бір мезетте нақты бір жағдайға байланысты нақты адамдардың өзін-өзі белгілі бір ортада ұстау әдебін айтады. Іскерлік немесе кәсіптік этикеттің моральдық негізі – адамзаттың қадір-қасиетіне деген құрмет, өзінің әріптесінің мүддесі мен іс-әрекет психологиясын білу, тану.

Сөйлеу этикеті – сөйлеу әдебінің ережесі, адамдар арасындағы тілдік, ұлттық, этникалық т.б. факторлар түйісетін қатынас саласы. Сөйлеу этикеті кез келген ұлттық мәдениеттің маңызды элементі болып саналады.

Сыпайылық (әдептілік, ізеттілік) – қарым-қатынастың күнделікті нормасы мен ережесіне айналған, айналадағылармен қарым-қатынас жасаудың әдетті тәсілі.

Даналардан шыққан сөз

Шәкәрімнің даналық сөздерін оқып, ой тұжырымын жаса.

Сөзіңді түзе –
әдетіңе айналады,
Әдетің мінезіңе айналады,
Мінезің – сенің тағдырың.

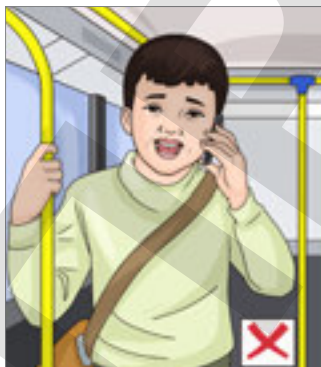
... Адамдық борышың,
Халқыңа еңбек қыл.
Ақ жолдан айнымай,
Ар сақта, оны біл.

Талқылаңдар!

I топ қоғамдық орындарда не көлікте, телефонмен сөйлескен кездегі қарым-қатынас әдебі туралы пікір алмасады.

1. Телефон арқылы сөйлесудегі қарым-қатынас мәдениеті туралы не айтуға болады?
2. Өзің көпшілік орында телефон арқылы қалай сөйлесесің? Қай жерде сөйлеспеген абзал?

II топ отбасындағы сыйластық, татулық, бірлік туралы әңгімелеп береді. Қандай қарым-қатынас дәстүрі жолға қойылғаны және көршісімен сыйластықтары туралы пікірлерімен бөліседі.

III топ «Адами қарым-қатынас жасау – адам өміріндегі бағалы құндылық» тақырыбында брифинг ұйымдастырады.

Сұрақтары:

1. Сөздің қарым-қатынас жасаудағы рөлі қандай?
2. Әдепті сөйлеудің адами қарым-қатынасқа ықпалы қандай?
3. Адами қарым-қатынас жасау мәдениетіне нелер жатады?

Ойна да ойла!

«Қарым-қатынас» сөзінің әр әрпіне адам бойындағы жақсы қасиеттерді сипаттайтын сын есім сөздер жаз.

Мысалы:

Қ – қайырымды

А – адал

Р – ...

Ы – ...

М – ...

Жадында сақта!

Қарым-қатынас ережелері:

1. Әрқашан күлімсіреңіз. Сіздің күлімсіреуіңіз және жақсы көңіл күйіңіз әңгімелесушіні өзіне тартады;
2. Қарым-қатынас барысында сыпайы болыңыз;
3. Әңгімелесушіні атымен атаңыз;
4. Аз сөйлеп, көбірек тыңдаңыз;
5. Шынайы және адал болыңыз;
6. Әр нәрсені айтпас бұрын ойланыңыз;
7. Әңгімелесушінің сөзін бөлмеңіз, оған сөйлеуге мүмкіндік беріңіз;
8. Әңгімелесу барысында тәкаппарлықтан аулақ болыңыз;
9. Адамды түсінуге тырысыңыз;
10. Егер сіз онымен келіспесеңіз де, сұхбаттасушының көзқарасын құрметтеңіз т.б.
11. Осы тиімді ережелерді өміріңізде қолданыңыз және айналаңыз қаншалықты тез өзгере бастайтынын және өсетінін көресіз.

Ақұштап Бақтыгереева

Білімді тексер!

- Қарым-қатынас мәдениеті және этикет туралы не түсіндің?
- Әдеп, этикалық нормалар туралы не білдің?
- Өміріңе сабақ болар қандай ой түйдің?

§4–5. Сыбайлас жемқорлыққа нөлдік төзімділік

Менгерілетін білім:

- «Сыбайлас жемқорлық», «пара беру», «пара алу» және «құқықбұзушылық» сөздерінің мағынасын түсіну;
- Отанымыздың байлығын қорғап, ел игілігіне қызмет етуді мақсат ету;
- Еңбек адамдарын құрметтеу, пайдалы мамандық таңдау жолдарын қарастыру.

Кел, ойланайық!

- Сыбайлас жемқорлық пен құқықбұзушылық дегеніміз не? Бұлардың адам өміріне ықпалы қандай деп ойлайсың?
- Сыбайлас жемқорлыққа, пара беруге қалай қарсы тұруға болады?
- Отанымыздың байлығын қорғап, ел игілігіне қызмет етуді қалай жүзеге асыруға болады?
- Кәсіптік ортадағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрестің мәнін қалай түсінесің?

Түйін сөздер

Сыбайлас жемқорлық
Пара
Пара алу
Пара беру
Құқықбұзушылық

Сыбайлас жемқорлық

«Сыбайлас жемқорлық» ұғымының мазмұнын, тарихи түп-тамырын түсінбейінше, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеттің мәнін ұғыну мүмкін емес. Бұл ұғым қазіргі ғылыми, қоғамдық-саяси әдебиетте кеңінен қолданылады. «Сыбайлас жемқорлық» (латын тілінен «sorumpere») сөзінің көп мағынасы бар: бүлдіру, құлдырау, параға сатып алу, азғыру, тура жолдан тайдыру, істі бұрмалау, алдау, қорлау, ар-намысын таптау. Бұдан өзге «сыбайласу» етістігі «біреуді ақшамен немесе өзге де материалдық игіліктермен сатып алу» дегенді білдіреді.

Ежелгі дереккөздерге сүйенсек, сыбайлас жемқорлық мемлекеттік аппараттың туындауымен қатар пайда болған, өртүрлі тарихи даму кезеңінде барлық елге тән болды.

Сыбайлас жемқорлықтың алғашқы деректері Ежелгі Вавилон мұрағаттарында (б.з.б. XXIV ғасырдың екінші жартысы), кейіннен Вавилон патшасы Хаммурапидің атақты заңдарында (б.з.б. XIX ғ.) кездеседі.

Ежелгі Үндістанда (б.з.б. II ғ. – б.з. II ғ) брахман мектебі құрастырған үнділер құқығының тарихи ескерткіші – Ману Заңдарында айтылды.

Сыбайлас жемқорлық туралы ауқымды мәліметтер антик дәуірінің мұрасында кездеседі. Ежелгі грек ойшылдары Платон мен Аристотель өз еңбектерінде билікті асыра пайдалану

мен парақорлық қоғамның экономикалық, саяси және рухани өмірін күйрететінін ескерткен, сыбайлас жемқорлыққа пайдакүнемдік алып келетінін жазған.

Аристотель «Саясат» деген еңбегінде сыбайлас жемқорлықты мемлекетті күйретуге әкелмесе де, азғындауына әкелетін маңызды фактор деп атап көрсеткен. Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күресті Аристотель мемлекеттік тұрақтылықты қамтамасыз етудің негізі деп санаған.

Рим құқықтарында «сыбайлас жемқорлық» термині заңдық күшіне енді. Бұған мысал ретінде Рим заңының XII кестесін (б.з.б. V ғ.) айтсақ болады. Мұнда «сыбайлас жемқорлық» термині судьяны сатып алып, сот шешімін өзгерту мағынасында қолданылған.

Италия саясаткері Н.Макиавеллидің еңбектерінде сыбайлас жемқорлықты пайымдауға маңызды серпін берілген. «Билеуші» атты еңбегінде (1513 ж.) ол сыбайлас жемқорлықты «жария мүмкіндіктерді жеке басының мүддесіне қарай пайдалану» ретінде анықтап, сыбайлас жемқорлықты алдын ала анықталуы қиын, бірақ жеңіл емделетін, ал асқынып кеткенде, анықталуы оңай, бірақ емделуі қиын аурумен салыстырған.

ҚР Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясының «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет негіздері» жинағынан

Қазақстанда сыбайлас жемқорлықты реттейтін нормативтік құқықтық актілер

Қазақстан Республикасы 37 мемлекет қабылдаған конвенцияға қосыла отырып, 1998 жылы 2 шілдеде «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы күрес туралы» заң қабылдады. Сондай-ақ сыбайлас жемқорлық үшін қылмыстық, тәртіптік, әкімшілік жауапкершілікті реттейтін арнайы нормативтік-құқықтық актілер, мысалы, «Мемлекеттік қызмет туралы» және «Сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл туралы» Заңдары қабылданды. Бұндай қылмыстарды жасағаны үшін белгіленетін жазаның түрі мен мөлшері жасалған қылмыстық әрекеттің қауіптілік деңгейі мен келтірілген залалына байланысты болады.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 361-бабына сәйкес лауазымдық өкілеттікті теріс пайдаланғаны үшін мүлкі тәркіленіп, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан айырылып, 2000 АЕК айыппұл

төлеу, 2 жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айырылу немесе шектеу жазалары қолданылады.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 366-бабына сәйкес пара алғаны үшін мүлкі тәркіленіп, белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан өмір бойына айырылып, параның 50 еселенген мөлшерінде айыппұл салыну не 5 жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айырылу жазалары қолданылады.

Талда!

- «Сыбайлас жемқорлық» ұғымын қалай түсіндің?
- Республикамызда сыбайлас жемқорлықты реттейтін қандай құқықтық актілерді білесің?
- Сыбайлас жемқорлықтың адам өміріне ықпалы қандай? Оған қалай қарсы тұра аламыз?
- Болашақта өз еңбек жолында адалдық пен ар тазалығын сақтау үшін не істеу керек деп ойлайсың?

Бұл маңызды

Сыбайлас жемқорлық – мемлекеттік құрылымдардың экономика аясында қылмысты құрылымдармен біте қайнасуы, сондай-ақ мемлекеттегі лауазымды адамдардың, қоғамдық және саяси қайраткерлердің сатылғыштығы, парақорлығы. Өзінің қызметтік мәртебесі мен өкілеттіктерін жеке, топтық және өзге де мүдделер үшін пайдалану жолымен жеке игіліктерді алу әрекетінен көрініс табады.

Пара – белгілі бір мәселе тиімді шешілу үшін лауазымды адамға берілген ақша, бағалы қағаз, басқа да мүлік немесе мүліктік құқық.

Пара алу – қызметтік қылмыстың ең қауіпті түрі. Лауазымды қызметкердің өзінің жұмысы немесе лауазымдық қызметі үшін басқалардан заңсыз түрде ақша не материалдық сыйлық алуы.

Пара беру – лауазымды тұлғаның заңды не заңсыз жасайтын әрекеті (әрекетсіздігі) үшін, пара берушінің пайдасына белгілі бір басымдық алу, қолдау жасауы үшін не қызметтегі теріс іске біле тұра жол беруі үшін лауазымды тұлғаға жеке өзі немесе делдал арқылы жасалатын қылмыс.

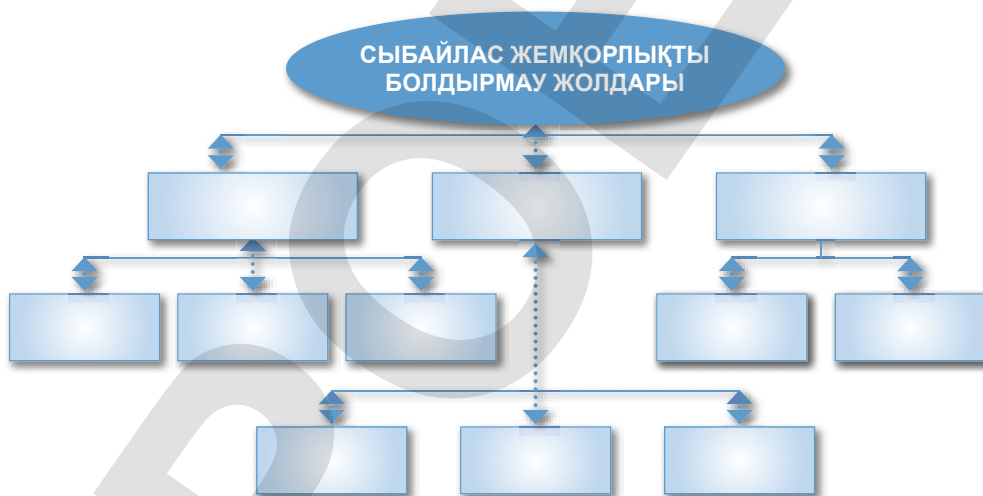

Талқылаңдар!

Төменде берілген жағдаятты талқылап, брифинг өткізіңдер. Қорытындысын сызба түрінде жазыңдар.

Азамат – университеттің 2 курс студенті. Оқу жылы аяқталуда, алда емтихан тапсыруы керек. Азаматтың ата-анасы оның оқу үлгерімінің нашар екенінен хабарсыз. Баласының болашағынан үлкен үміт күтеді. Ол емтиханнан құлағаннан кейін, оқытушыға 30 мың теңге пара бермек болды.

1. Азаматтың әрекеті дұрыс па, бұрыс па?
2. Мұндай жағдайда оқытушы қандай іс-әрекетке баруы мүмкін?
3. Азаматты пара бергені үшін жауапқа тартуға бола ма?
4. Мұндай келеңсіз жағдайға әкелетін факторлар мен оны болдырмау жолдарын анықтап, қорытынды жасаңдар.

Анықта!

Өңгімені оқып, «қанағат» сөзінің мағынасын анықта, бұл сөзді «сыбайлас жемқорлық» ұғымымен салыстыра талда.

Қанағат

Өзірет Әлиден бір кісі келіп сұрады дейді:

– Толық байлық қайтсең табылады?

Әли айтты:

– Қанағат ете білсең. Қанша мал көп те болса қанағаты жоқ кісі байлыққа жеттім деп тоймайды; қанша мал аз да болса барына қанағат ете білсе, бұл адамның көңілі жайлы, тынышырақ болады, соның үшін байлық – қанағатта.

Ыбырай Алтынсарин

Қанағат	Сыбайлас жемқорлық

Сәйкестендір!

Нақыл сөздердің жалғасын тауып, сәйкестендір.

Заңның құрығы	ханға лайық заң болсын
Ұрлық түбі	туған жоқ
Өш алғаннан гөрі	жамандық жоқ
Ақырын жүріп	арты игі
Абыз болсын,	би түсетін үй бол
Тура биде	анық бас
Хан болсын,	абыз сайлау парыз болсын
Жазасын тартпайтын	бәрінен ұзын
Әділ істің	қорлық
Би болмасаң да,	кешірген жөн

Даналардан шыққан сөз

Қанатты сөздерді оқып, ой тұжырымын жаса.

...Бес нәрсеге асық бол...

Талап, еңбек, терең ой,

Қанағат, рақым ойлап қой

Бес асыл іс көнсеңіз!

Абай

...Ынсап, ұят, ар, рақым, сабыр, сақтық,

Талапқа алты түрлі нөқта тақтық.

Алтауының ішінде ынсап әділ,

Өзгесінің тізгінін соған ұстаттық.

Шәкәрім

Жадында сақта!

Жеке тұлғаның сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениеті – жеке тұлғаның бұны қабылдамауға және оған қарсы әрекет жасауға бағыттайтын қабілеті мен адами қасиеттерінің, білімінің жүйесі.

Сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет – сыбайлас жемқорлықтың қоғам қауіпсіздігіне және игілігіне зияны туралы жеке тұлғаның білімі. Ол – индивидтің жай ғана сыбайлас жемқорлыққа төзбеуі емес, сонымен қатар оны жоюға, онымен күресуге талпынуы.

Тұлғаның сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетін қалыптастыру мынаны көздейді:

- моральдық-адамгершілік, этикалық мәдениетті тәрбиелеу;
- құқықтық сауаттылық негіздерін қалыптастыру;
- қоғам мүшелерінің сыбайлас жемқорлыққа қарсы мінез-құлық уәжін ынталандыру;
- мүдделер қақтығысының барлық көріністеріне төзбеушілікті қалыптастыру.

Адамгершілік ұстанымы мықты адам сыбайлас жемқорлықты былайша сипаттайды:

- өзі үшін, өз елі және оның болашағы үшін төнетін нақты қауіп;
- өзі азаматы болып табылатын елмен байланыстың тоқтауының бір себебі;
- ұлттық байлықты тонау және қоғамдық сананы бұзу арқылы параға сатып алу және заңсыз баюдың қылмыстық сызбасы;
- мемлекеттің құрылысына, өнегелік құндылықтарына қол сұғатын және бұқара санасына жалған құндылықтарды енгізу үшін жағдай жасайтын қылмыстық идеологияны заңсыз енгізу;
- заңдар жұмыс істемейтін және әділдікке орын жоқ әділетсіз өмір.

Біліміңді тексер!

- Сыбайлас жемқорлық, құқықбұзушылық туралы қандай мағлұмат алдың?
- Сыбайлас жемқорлықты болдырмау жолдары туралы не үйрендің?
- Адамгершілік ұстанымы мықты адам сыбайлас жемқорлыққа бой алдыра ма?

● Меңгерілетін білім:

- «Өзіңнен есеп алу» деген сөз тіркесінің мағынасын білу;
- Пайдалы іс пен әдет, азаматтық парыз, ар-ождан туралы білімді толықтыру;
- Өз ісіне есеп беріп, уақытын үнемдеудің тиімділігін, нәтижелі іс атқарудың маңызын түсіну;
- Қоршаған ортаға, қоғамға, өз өміріне пайдалы іс атқарудың мәнін сезіну.

● Кел, ойланайық!

- Өзіңнен есеп алу дегенді қалай түсінесің, ол не үшін керек?
- Қоршаған ортаға, қоғамға, өз өміріңе пайдалы іс атқарудың мәні қандай?
- Өзіңнің өмірлік ұстанымың, алдыңа қойған мақсатың қандай?
- Өз ісіңе есеп беріп, уақытты үнемдеудің тиімділігі туралы пікіріңмен бөліс.

Түйін сөздер

Әдет
Азаматтық парыз
Өз ісіне есеп беру

Абайдың он бесінші қарасөзі

Ақылды кісі мен ақылсыз кісінің, менің білуімше, мен бір белгілі парқын көрдім.

Әуелі, пенде адам болып жаратылған соң, дүниеде қызық көрмей жүре алмайды. Сол қызықты нәрсесін іздеген кезі өмірінің ең қызықты уақыты болып ойында қалады. Сонда есті адам орынды іске қызығып, құмарланып іздейді екен дағы, күнінде айтса құлақ, ойланса көңіл сүйсінгендей болады екен. Оған бұл өткен өмірдің өкініші де жоқ болады екен.

Есер кісі орнын таппай, не болса сол бір баянсыз, бағасыз нәрсеге қызығып, құмар болса, өмірінің қызықты, қымбатты шағын итқорлықпен өткізіп алады екен дағы, күнінде өкінгені пайда болмайды екен. Жастықта бұл қызықтан соң және бір қызық тауып алатын кісіміз, жастығы тозбастай, буыны босамастай көріп жүріп, бірер қызықты қуғанда-ақ мойны қатып, буыны құрып, екінші талапқа қайрат қылуға жарамай қалады екен.

Үшінші – әрбір нәрсеге қызықпақтық. Ол өзі бойға құмарлық пайда қылатын нәрсе екен. Әрбір құмарлық өзіне бір дерт болады екен, әртүрлі құмар болған нәрсеге жеткенде, яки өне-міне, жетер-жетпес болып жүргенде, біртүрлі мастық пайда болады екен.

Әрбір мастық бойдан оғатты көп шығарып, ақылдың көзін байлап, төңіректегі қараушылардың көзін ашып, «ананы-мынаны» дегізіп, бойды сынататұғын нәрсе екен. Сол уақытта есті кісілер үлкен есі шықпай, ақылды қолдан жібермей, бойын сынатпай жүріп ізденеді екен. Есер кісілер ер-тоқымын тастап, бөркі түсіп қалып, етегі атының к...н жауып кетіп, екі көзі аспанда, жыңды кісіше шаба беруді біледі екен, соны көрдім.

Егер де есті кісілердің қатарында болғың келсе, күнінде бір мәртебе, болмаса жұмасында бір, ең болмаса айында бір **өзіңнен өзің есеп ал!** Сол алдыңғы есеп алғаннан бергі өмірді қалай өткіздің екен, не білімге, не ахиретке, не дүниеге жарамды, күнінде өзің өкінбестей қылықпен өткізіппісің? Жоқ, болмаса, не қылып өткізгеніңді өзің де білмей қалыппысың.

Талда!

- Абайдың қарасөзінен не түсінгеніңді талдап, жинақта.
- «Істеген ісіңе өкіну», «берекесіз болу» ұғымдарының мағынасын салыстыр.
- Өзің істеген істерің туралы өзіңе өзің есеп беріп көрдің бе? Әңгімеле.

Бұл маңызды

Әдет – адамның күнбе-күнгі тіршілік қажетіне байланысты қалыптасқан тұрақты мінез, іс-қимыл ерекшелігі. Жақсы әдет адамның күш-жігерін пайдалы істерге арнауына, уақытын үнемдеп, негізгі ісін тындыруына көмектеседі. Әдеттің негізгі қалыптасатын кезеңі – балалық шақ. Осы кезеңдегі кез келген нәрсеге еліктей бергіштік қасиет кейде ұнамсыз әдеттердің қалыптасуына себепші болады. Әдет дұрыс бағытталған тәрбие арқылы пайда болып, мінездің тұрақты қырына айналуы мүмкін.

Азаматтық парыз – адам мен қоғам үйлесімділігін білдіретін әлеуметтік-этикалық ұғым, жеке тұлғаның Отан, халық алындағы парызы. Азаматтық парыз адам құқықтарын қастерлеумен тығыз байланысты. Азамат өз құқықтарын пайдаланып қана қоймай, сонымен бірге қоғам, заң және басқа тұлғалар алдындағы жауапкершілігін сезінуі қажет.

Өз ісіне есеп беру. Кез келген адам өзіне есеп беруі керек. Есеп беру адамның кеткен қателіктерін қайталамауына, ісін саралап жоспарлауына септігін тигізеді. Сол арқылы оның белгілі жоспарлары, мақсаттары болуы керек. Әдетте адамның күндік, апталық, айлық, жылдық және маусымдық жоспарлары болады.

Оқы, қызық!

«Торғайдың үш өсиеті» әңгімесін QR-кодтан тыңда. Әңгімеден қандай ой тұжырымын жасауға болады? Өзіңнің өмірлік мақсатың қандай? Мақсатқа жетудің қандай жолдары бар?

Сәйкестендір!

Кестеде берілген сөздерді анықтамасымен сәйкестендір.

Ұғымдар	Анықтамалары
Ғалам	Алға қойған мақсат, тілек, арман
Мұрат	Адам іс-әрекетінің, бағдарының негізі, ішкі қозғаушы күші
Мүдде	Ынта, ұмтылыс, талпыныс
Рақым	Бүкіл жер жүзі, әлем
Сенім	Қайырым, мейірім, шапағат
Талап	Қандай да бір күдіктен арылу; адамның сөзінде тұруы, сертіне беріктігі арқылы ие болатын қасиет

Ойлан!

- Адамның бойындағы қандай қасиеттері оны абырой биігіне көтеріп, дұрыс әрекетке жетелейді?
 - ақылдылығы, білімділігі, жауапкершілігі
 - төкаппарлығы, көңілшектігі, менмендігі
 - сыртқы тартымдылығы, жақсы талғамы
- Сеніңше, өмірдің мәні:
 - әрбір күнді ұмытпастей етіп өткізу
 - риясыз қызмет ету арқылы өзін де, өзгелерді де шаттыққа бөлеу
 - өзінің мүддесін ғана ойлау

3. Адамның рухани дамуына даңғыл жол неден басталады?
А) терең білімнен, қабілет пен дарыннан
Ә) ата-ананың мансабы, лауазымы мен байлығынан
Б) ар-ұят тазалығы, адамдық қадір-қасиет пен кісілік келбетінен
4. «Өмірдегі ең мардымсыз игілік – байлық, ең зор игілік – даналық» деген ой-тұжырымға көзқарасың қандай?
А) байлық – бір күндік, ал даналық – мың күндік, себебі бұл – өмірлік тәжірибе
Ә) қолында байлығы бар адам – дана адам
Б) даналық деген – кітаптан оқып алатын нәрсе, ал байлыққа қол жеткізу оңай емес

Даналардан шыққан сөз

Жүсіпбек Аймауытовтың сөздерін оқып, ой қорытындысын жаса.

Ең күшті мақсат – бас мақсат

Кісі іштен туғаннан-ақ белгілі бір өнерге, қызметке икем болып туады; басқаша айтқанда, әр адамда бір нәрсеге талап, ыңғай, қабілет яки зеректік болады. Біреу бала оқытуға, біреу етік тігуге, біреу әкім болуға, біреу мал бағуға, біреу іскерлікке, біреу жазушылыққа, біреу дәрігерлікке, біреу саудаға, біреу сөзге, біреу дауға ыңғайланып жаралады. Өмірде еш жұмысқа икемі жоқ жан сирек болады. Ең болмаса өтірік айтуға зерек болып жаралады.

Кімде-кім өзіне біткен ыңғайына қарай өз жолымен жүрсе, өз басына да, әлеуметке де үлкен пайда келтірмек. «Өз орнындағы» адамның жұмысы да өнімді, берекелі болмақ. Адамның еңбегі қашан жемісті болмақ? Әркім «өз орнында» қызмет істегенде. Олай болса, бұл – негізгі мәселе.

Екінші, әр адам өз пайдасын, өз мақсатын көздеме. Бас мақсатын ұмытып, әлеумет қызметіне берілген адам кемде-кем. Біреу әлеумет үшін еңбегін көп жұмсайды, біреу бас мақсатын көбірек сағалайды. Айырма осында. Бұл – адамның табиғатынан туатын заң. Сондықтан ең күшті мақсат – бас мақсат. Қайткенде әрі жеке адамның, әрі әлеуметтің пайдасы бірден табылады? Қай уақытта әлеумет тілегі мен жеке адам тілегі тоғысады? Әр адам табиғатына біткен қабілетіне, ыңғайына, зеректігіне қарай өз орнында қызмет етсе, сонда табылады...

Жүсіпбек Аймауытов

Жадында сақта!

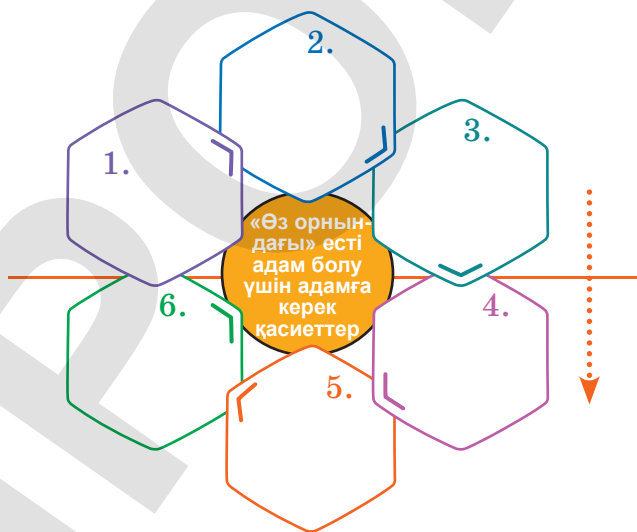
Әрбір адам өзінің өмір жолын табуға талпынады, зор жетістікке жетуді армандайды. Бірақ барлығы бірдей ойлағанына жете алмайды. Неліктен? Себеп түрліше. Көп адам қиындыққа кездескенде, үмітсіздікке салынып, өмірлік жоспарынан бас тартады. Олар өз мүмкіндіктерін жете бағаламайды. Адам өз мүмкіндіктерін жетілдіріп қана қоймай, оны байыта түсу керек. Әр адам өзімен жұмыс істеуді неғұрлым ерте бастаса, соғұрлым ірі жетістікке жетеді, себебі адамның жас кезінде икемділігі, өзгеріске және дамуға қабілеттілігі жоғары.

Кейбір адамдардың таланттары мен қабілеттері кемел шақта ғана ашылып, дамуы мүмкін. Өз бетінше әрекет етіп, жетістікке жете білу еш уақытта кеш емес.

Зертте!

Абайдың қарасөзі мен Ж.Аймауытовтың мақаласынан қандай ой түйдің? Ойыңды жинақтап, инфографикаға маңыздылығына қарай ретімен орналастыр.

Білімді тексер!

- Өз ісіңнен есеп алу, пайдалы іспен айналысу туралы не түсіндің?
- Алда істелетін игілікті істерге жоспар құрасың ба?
- Өз ісіңе қалай есеп беріп жүрсің?

II БӨЛІМ.

АЗАМАТТЫҚ ЖӘНЕ ПАТРИОТИЗМ

Досым, сен осы бөлімді оқу арқылы:

- өз еліңнің нағыз патриот азаматы болып қалыптасу үшін өзгелердің жеке бас ерекшелігін түсініп, қабылдауды үйренесің;
- жауапкершілік пен әлеуметтік жауапкершілік туралы кең түрде мағлұмат аласың;
- өмірлік позицияңды айқындап, қоғамда адамгершілік нормаларға сәйкес шешім қабылдауға, қажет кезде азаматтығың мен отансүйгіштігіңді танытуға дағдыланасың;
- Қазақстанның тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығы ең қымбат құндылық екенін, елімізде бірлікті нығайту әр адамның міндеті екенін ұғынасың.

● Меңгерілетін білім:

- Өзгелердің жеке бас ерекшеліктерін, болмысын қабылдау, қадір-қасиетіне сыйластықпен қарау сияқты мінездерді үйрену;
- Адам деген атына, ар-ұяты мен адамгершілігіне сай әрекет етіп, айнала қоршаған ортасына ойымен, сөзімен, ісімен қиянат жасамаудың маңызын түсіну.

● Кел, ойланайық!

- Өзгені өзіндей сыйла дегенді қалай түсінесің?
- Өзін-өзі сыйлайтын адам қандай болады?
- Өзін және өзгелерді сыйлап, құрметтейтін адамның бойында қандай құндылықтар мен қасиеттер болады деп ойлайсың?

Түйін сөздер

Әдептілік
Парасаттылық
Кішіпейілділік
Зиялылық

Лұқпан хакімнің ұлына айтқан өсиеттерінен

Біреуге ақыл-насихат айтсаң, соны алдымен өзің жүзеге асыр! Сөйлеген сөзің өз қадіріңе лайық болсын. Дана және білгір адаммен дос бол. Ақкөңіл және адал кісілермен ақылдас.

Көпшіліктің ақысын ойла, қиянат қылма. Барша адамды құрметтей біл. Мейірімді және кішіпейіл бол. Адамдардың жетістігіне күншілдік қылма. Көпшілікке жаман көрінуші болма. Өжет сұрап келгендерді үмітсіз қайтарма. Істеген жақсылығыңды міндет қылмай, естен шығар!

Халыққа ынсап қыл, кішілерге мейірім жаса, жоқ-жұқанаға қайыр-садақа бер, жастарға насихат айт, дұшпандарға ақкөңілділік көрсет және ғалымдарға еліктеумен өмір сүр.

Біреуді екінші адамның алдында ұялтпа. Айтқан сөзіңді екінші рет қайталама. Шын сөзді әзілге бұрма. Екі адам сөйлескенде сөзіне араласпа. Ескі ұрысты еске алушы болма. Орынсыз жұмыстарға соқтығып, абыройыңды төкпе. Өз сырыңды жасырын ұста. Өзіңді және жақындарыңды бөтендердің алдында мақтама. Адамдардың көре алмаушылығынан сақтан. Өзіңнің қор болмауыңды ойла.

Жақсы жұмысты тастама, жаман жұмысты бастама. Бүгінгі жұмысты ертеңге қалдырма. Аз сөйлеп, аз тамақтануды әдет қыл. Күн шыққанға дейін ұйықтама.

Талда!

- Лұқпан хакімнің ұлына айтқан өсиеттерінен өзіңе қайсысы ұнады? Неліктен?
- Мәтіндегі «Біреуге ақыл-насихат айтсаң, соны алдымен өзің жүзеге асыр» деген ойды қалай түсінесің?
- Ұстаз неліктен «Істеген жақсылығыңды міндет қылмай, естен шығар!» деп өсиет еткен? Себебін түсіндір.

Бұл маңызды

Әдептілікке сыпайылық, көрегенділік, инабаттылық, кішіпейілділік және басқа да сүйкімді қылықтар жатады.

Кішіпейілділік – ізеттілік пен әдептіліктің, құрмет пен сыйластықтың белгісі, пейіл мен ниеттің бір түрі. Қарапайымдылықтан, басқалардан ерекшеленуге әрекеттенбеуден көрінеді.

Парасаттылық – адамға тән байыптылық, байсалдылық.

Зиялылық – адамның жоғары мәдениеттілігінің, ақыл-парасаты мен адамгершілік қасиеттерінің жиынтығын білдіретін ұғым.

Зертте!

Өзгені өзіндей сыйлау үшін адам бойында қандай құндылықтар мен қасиеттер болуы тиіс? Сөздіктерден тауып, кестені толтыр.

Құндылықтар мен қасиеттер	Анықтамалары

Даналардан шыққан сөз

Құтты білік

(Үзінді)

Барлық істе сабырлы бол, көшелі,
Сабырлы жан тілегіне жетеді!
Қай істе де бол ұстамды, сабырлы,
Ұстамдылық үйірер мал, бағыңды.

Тілінді тый, қарай жүргін көзіңе,
 Нәпсінді тый, құлқының – жұт өзіңе.
 Қиянатшыл елден без де жолама,
 Қара ниет кісіге ерме додада.
 Өкпелесең, ашуланба, налыма,
 Сабыр соңы – салқын сая жаныңа.
 Сабаз ердің сөзін ұқ та біле бер:
 «Сабыр етсең – бұзылған іс түзелер!
 Сабырлы ер өз тілегін табады,
 Сабырлы аушы шыдаса, ақ құс алады!»

Жүсіп Баласағұни

Талқылаңдар!

Өз көзқарастарыңды дәлелдеп, сызбаны талқылаңдар.

Жадында сақта!

Толеранттық (лат. *tolerancia* – «төзімділік») – өзіндік айырмашылықты, өзгешелікті, ерекшелікті мойындау, басқа түрлерге төзімділікпен қарау, өзге сенімдегі, көзқарастағы, әрекеттегі кісілердің таңдау құқын құрметтеу, қақтығыстарды өзара сұхбат пен келісім арқылы шешу жолын қарастыру, зорлық күшке жүгінбеу, дәрекі, мәдениетсіз амалдарды қолданбау, кешірімшіл және жанашыр болу, түрлі сенімдер мен бағыттардың қатар өмір сүре алу ережесі.

Сәйкестендір!

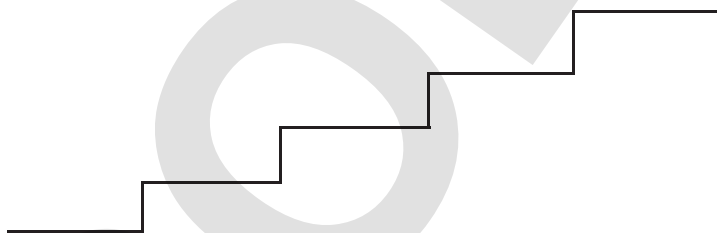
Ұғымдарды анықтамалармен сәйкестендір.

Ұғымдар	Анықтамалары
Толеранттылық	Адамның өз мінез-құлқын басқарып, иелік ете алуы, ашулы, ызалы кезінде, өмірлік мәселелерді шешкен кезде өзін-өзі ұстай білуі
Сабырлылық	Шыдамдылық, көнбістік
Төзімділік	Өзге сенімдегі, көзқарастағы кісілердің таңдау құқын құрметтеу, мәселені тіл табысу мен келісім арқылы шешу, бейбіт қатар өмір сүру

Ойлан!

Берілген сөздер мен сөз тіркестерін пайдаланып, өзгені өзіңдей сыйлай алу үшін қажетті қасиеттер мен құндылықтарды маңыздылығына қарай орналастыр.

Диалогке дайын болу, өзгенің пікірін мойындамау, өзара түсінісу және сыйласу, достасу жолдарын іздеу, бейбітшілік пен рухани келісім, біреудің таңдау құқығын шектеу, құрмет пен теңбе-теңдікті мойындау, зорлық-зомбылық пен үстем болудан бас тарту, өзгені өзім деп қабылдау, менмендік, өзімшілдік, көнбістік, тәртіпке бағыну.

Білімді тексер!

- Өзгені өзіңдей сыйлау дегенді қалай түсіндің?
- Өзін және өзгелерді сыйлап, құрметтейтін адамның бойында қандай құндылықтар мен қасиеттер болады екен?
- «Өзгені өзіңдей сыйлау» деген ұғым мен толеранттылықтың қандай ұқсастығы бар?

● Меңгерілетін білім:

- Жауапкершілік және әлеуметтік жауапкершіліктің не екенін білу;
- Жауапкершілікті сақтамаудың салдарын түсіну;
- Қиын сәтте жауапкершілік танытудың маңыздылығын білу;
- Жауапкершілік және әлеуметтік жауапкершілікті сақтағанда, адам өмірі қандай болатынын саралау.

● Кел, ойланайық!

- Жауапкершілік және әлеуметтік жауапкершіліктің қандай ұқсастығы мен айырмашылығы бар?
- Адамдар жауапкершілікті сақтамаса, не болады деп ойлайсыңдар?
- Жауапкершілік және әлеуметтік жауапкершілікті сақтап, заңға бағынудың жеке адамға және қоғамға қандай әсері бар?
- Адамның мақсатын-мұратына жетуі жауапкершілік сақтауға тікелей байланысты ма?

Түйін сөздер

Жауапкершілік
Әлеуметтік жауапкершілік

Жауапкершілік және әлеуметтік жауапкершілік

Жауапкершілік – белгілі бір істі, өзіне тапсырылған міндетті қалай орындағанынан байқалатын адам бойындағы қасиет. Адамның қоғамда немесе ұжымда қабылданған әлеуметтік, өнегелі және құқықтық нормалар мен ережелеріне, борыш сезіміне сәйкес өз қызметін бақылау қабілеттілігі.

Адамның қоғам алдындағы азаматтық борышын атқарумен бірге, өзіне жүктелген жауапкершілікті орындап шығуы оның кісілік беделін қалыптастырып, іскерлігін шыңдайды. Әр адам ерік-жігеріне, қайраты мен табандылығына қарай жауапкершілікті әрқалай сезінеді. Жүктелген міндетіне жауапкершілікпен қарайтын адам туған-туыстары, жора-жолдастары, ұжымдағы қызметтестері, жалпы әлеумет алдында жоғары бағаланып, оған жауапты да күрделі істерді атқаруға сенім артады.

Адамның мақсатына жетуі, ісінің сәтті болуы оның жауапкершілікті сезінуіне тікелей байланысты болып келеді. Біріншіден, жауапкершілікті сезінетін адам міндетті ісін орындап шығу үшін сол жұмыстың мән-жайын жете түсініп, үнемі мезгілінде атқарудың әдіс-тәсілін қарастырады. Екіншіден, орындаған ісінің өзі мен өзгелерге нендей нәтиже беретінін айқын аңғарып, көпшілікке, қауымға тигізетін пайдасын ойластырып,

азаматтық борышын орындайды. Үшіншіден, оның өз міндеттерін атқарудағы тиянақтылығын, өз ісіне адалдығын, сондай-ақ өз әрекеттерінің салдарына жауап беруге дайын екендігін айтуға болады. Кез келген міндетті орындау еріктік қасиеттер мен күш-жігерді, табандылықты, ынтаны, батылдықты, шыдамдылықты талап етеді.

Жауапкершіліктің кері ұнамсыз жағы – жауапсыздық. Жауапсыздық – міндетті іске салқын қарап, жүктелген міндетті орындамау. Ондай адам қоғам алдында абырой-беделге ие бола алмайды. Жауапкершілік тек мінезде ғана емес, сондай-ақ сезімдерде, қатынастарда көрініс табады.

Әлеуметтік жауапкершілік – ұйымның заң талабынсыз, қоғам игілігі үшін өз еркімен жасайтын іс-әрекеті. Әлеуметтік жауапкершілік – қоғаммен тығыз байланыстағы тұлғаның әлеуметтік сапасы, адамгершілік тәрбиесінің жетістігі.

Әлеуметтік жауапкершіліктің атқаратын қызметін шартты түрде келесідей жіктеуге болады:

1. Нормативті реттеуші қызмет, ол қандай да бір қоғамдық талаптар мен субъектінің сол қоғамдық ортадағы әрекет қылығын реттеу тәсілдерінен тұрады (құқықтық, міндеттіліктің негізінде);
2. Құндылықтық бағыттаушы қызмет, бұл сол қоғамның қабылдаған дәстүрлері, құндылықтары мен шектеулерінен тұрады;
3. Анықтаушы (қайта жаңғыртушы) қызмет, яғни адамның бар білім, тәжірибесінің негізінде өзінің әлем туралы, өзі туралы, өзінің қоғамдағы орны туралы көзқарас жүйесін, қатынасын қалыптастыруы.

А.А.Қоңырова, Т.С.Сламбекова

Талда!

- Адамдар неліктен жауапкершілікті әрқалай сезінеді?
- Адамның мақсат-мұратына жету себебі неліктен жауапкершілікпен байланысты?
- «Жауапкершілік» және «әлеуметтік жауапкершілік» ұғымдарының айырмашылығы туралы қандай ой түйдің? Тобыңмен талда.

Сәйкестендір!

Сөздер мен олардың анықтамасын сәйкестендір.

Ұғым	Анықтамалары
Әлеуметтік жауапкершілік	Адам бойындағы белгілі бір істі, өзіне тапсырылған міндетті орындап, жүзеге асыруынан байқалатын адамгершілік қасиет
Жауапкершілік	Тапсырылған іске немқұрайды қарап, жүктелген міндетті дұрыс орындамау
Жауапсыздық	Ұйымның заң талабынсыз, қоғам игілігі үшін өз еркімен жасайтын іс-әрекеті

Жасап көр!

- Абай TV арнасының «САНА» бағдарламасынан «Әлеуметтік жауапкершілік» тақырыбындағы сұхбатты көріп, «Жауапкершілігі күшті жандар!» тақырыбындағы дөңгелек үстелдің бағдарламасын төмендегі қадамдарға сәйкес әзірлендер:
 - тақырыпқа сәйкес кейіпкерлерді табу;
 - әңгімелесу үшін тақырыпқа сәйкес сұрақтар дайындау;
- «Жауапкершілік – өмірлік ұстанымым» тақырыбында өтетін флэшмобтың жоспарын жаса.

Зертте!

- Отбасыңның, сыныптастарыңның алдындағы өз жауапкершіліктеріңді тізбектеп жаз.
- «Жауапкершілікті сақтау маған не береді?» деген тақырыбында сыныптастарың арасында сауалнама жүргіз. Сауалнама нәтижесі бойынша кестені толтыр.

Жауапкершілікті сақтау (салдары)	Жауапкершілікті сақтамау (салдары)

Жағдаяттық тапсырма

«Жауапкершілік деген – өміріңе ұқыптылықпен қарау» мәтінін QR-кодтан тыңдап, өз шешімің мен ой тұжырымыңды айт. Сұрақтарға жауап бер.

1. Сен қалай түсіндірер едің?
2. Өзің адам бақытын жауапкершілікпен байланыста қарай аласың ба?

Анықта!

Төменде берілген ой тұжырымдарды оқы. Дұрыс/бұрысын анықта.

Ой тұжырым	Дұрыс	Бұрыс
Жауапкершілік – адамның қоғамда немесе ұжымда қабылданған әлеуметтік, өнегелі және құқықтық нормалар мен ережелеріне, борыш сезіміне сәйкес өз қызметін бақылау қабілеттілігі.		
Әлеуметтік жауапкершілік – өз отбасымен ғана тығыз байланыстағы тұлғаның әлеуметтік сапасы, адамгершілік тәрбиесінің жетістігі.		
Жауапсыздық – міндетті іске салқын қарап, жүктелген міндетті орындамау.		
Адамның мақсатына жетуі, ісінің сәтті болуы оның жауапкершілікті сезініп, тапсырылған істі жауапкершілікпен атқаруына тікелей байланысты емес.		

Біліміңді тексер!

- Жауапкершілік және әлеуметтік жауапкершіліктің қандай ұқсастығы мен айырмашылығын білдің?
- Жауапкершілікті сақтап, заңға бағынудың жеке адамға және қоғамға қандай әсері бар екен?
- Адамның мақсатын-мұратына жетуі жауапкершілік сақтауға тікелей байланысты ма?
- Жауапкершіліктен адам бойында туындайтын қандай жақсы қасиеттерді білдің?

Менгерілетін білім:

- Қазақстанның жастары елдің басты байлығы екенін, сондай-ақ еліміздің үміті, жарқын болашағы жастардың жауапкершілігінде екенін білу;
- Өмірлік позицияны білу, әртүрлі мәселелерді адамгершілік нормаларға сәйкес конструктивті шеше алу, өзіне, адамдарға және қоршаған әлемге ізгілікті қарым-қатынас жасай алу;
- Қажет кезінде белсенділік, азаматтық және отансүйгіштік таныта алу;
- Қоғамға қызмет етудің маңызын түсіну.

Кел, ойланайық!

- Еліміздің ертеңін неліктен жастардың жауапкершілігімен байланыстырамыз?
- Жастардың бойында қандай құндылықтар мен қасиеттер болуы тиіс деп ойлайсындар?
- Жастар өмірлік позициясын немен байланыстырады? Неге басымдылық береді?

Түйін сөздер

Жастар
Тұлға

Тоғыз тағылым

Әкенің балаға өнегелі сөздер айтуы заңды да. Өлі күнге дейін атамның бізге, ұрпақтарына жазып кеткен өсиеттерін қастерлеп сақтаймын. Бұл біздің өулеттің ең бір қымбат, қимас байлығы десем, артық айтқандық емес. Бұдан ширек ғасыр бұрын жазылған қойын дәптерлерді әр кез қайта парақтаймын. Менің атам, сенің бабаң – Сұлтан Ысқақұлының өз қолымен жазылған, иісі сіңген осынау беттер ұрпақтарына, шөбере, шөпшектеріне аманатталған. Мұны жеткізу – менің парызым.

Бүгін көкірегімде сайрап тұрған сол сөздерден тоғыз ғибратты өзіңнің есіңе салғым келеді:

1. Өмір екі нәрседен тұратын секілді: қажетті және қажетсіз. Таңдар кезде осы екеуін шатастырып алма.
2. Барлық адамда қабілет бар. Тек оны көрсету үшін кейбірімізге еңбек-қорлық, ізденіс, шыдамдылық жетіспейді.
3. Ойлана білмейтіндерден, жіберген кемшілігінен қысылмайтындардан қорқамын. Бұлар – қоғамның да, өзінің де нағыз жаулары.
4. Келер ұрпақ! Туған жерге деген перзенттік борыш пен парыз денең қара жер құшағына кіргенше өмір сүре беруі керек.
5. Жүрек жылуың, адамдығың жоғалмасын. Адамдық әрдайым жақсылық жасау, ізгілік, мейірімділік деген ұғыммен қатар тұруы тиіс.

6. Біреуден үйренуден ешқашан тартынуға, арсынуға болмайды. Үйренуді ар тұтар адам ешқашан алысқа бармайды.
7. Білім алудан, ізденуден, алға ұмтылудан шаршамау – адамды шындай түседі.
8. Қам-қарекетсіз босқа қарап отырма. Азаптың ең үлкені – осы. Ертеңгі жұмысыңды бүгін атқар.
9. Өмір өзге жанға да қымбат. Осыны назарда ұста. Жақсыны жоғалтпа. Асылды аяла.

Осынау сөздердің жалғасы ретінде мен де саған өзімше ой өрнектерін ұсынуға тиіспін деп ойлаймын... Толғанып отырып, тоғыз тағылым жазудамын. Дәл осынау сөздерді талай ата-ана баласына айтқан да шығар. Әйтсе де өкенің баласына деген жүрек дүрсілі деп қабылдарсың. Мынаны естен шығармашы:

1. Жақсылықтан ешқашан күдер үзбе!
2. Бар мүмкіндігіңді пайдалан, мақсат еткен бағытыңа жұмылдыр.
3. Бойыңдағы қабілетіңді дамыта түс.
4. Өмірдің өзі азаматтығыңды, адамдығыңды көрсетіп, өзіңді дәлелдеуден тұрады.
5. Білмеген – ақымақ емес, білгісі келмеген – ақымақ. Өмірде білмегеніңді үйренуден еш жалықпа.
6. Айналаңа қатыгез болма!
7. Ешқашан да жау арттырма!
8. Қайта досыңды көбейт, қолыңнан келсе, жақсылығыңды аяма!
9. «Өнерден жақсы, білімнен үлкен, ұяттан сұлу нәрсе жоқ, қызғаншақтықтан асқан дұшпан жоқ» (Сократ) екенін ұмытпа.

Әкім Ысқақ

Талда!

- Автордың «Барлық адамда қабілет бар. Тек оны көрсету үшін кейбірімізге еңбекқорлық, ізденіс, шыдамдылық жетіспейді» деген ойымен келісесің бе? Өз ойыңды ортаға сал.
- «Ойлана білмейтіндерден, жіберген кемшілігінен қысылмайтындардан қорқамын. Бұлар – қоғамның да, өзінің де нағыз жаулары» деген пікірін жұбыңмен талда.
- Іс-әрекеттеріңді, мінез-құлқыңдарыңды жақсылыққа қарай жетілдіруге қандай кеңес алдың?

Жастар – өзінің өмірлік позициясын анықтай алатын, әртүрлі мәселелерді адамгершілік нормаларға сәйкес конструктивті шеше алатын, өзіне, адамдарға және қоршаған әлемге ізгілікті қарым-қатынас жасайтын, адамдарға қолдан келгенше көмек беретін, туыстарына және жақындарына қамқорлық көрсете алатын, ойы, сөзі және іс-әрекетінде шынайылық, белсенділік, азаматтық және отансүйгіштік таныта алатын, өз сөзі мен ісіне жауапты, қоғамға қызмет ету дағдыларын іс жүзінде көрсете алатын тұлғалар.

Тұлға (ағылш. *person*) – пайымдау, мораль, зерде, мендік сана секілді болмыстық қырларын, сондай-ақ әлеуметтік байланыс пен мәдени нормаға қатысты туыстық, мүлік меншігі, заңдық жауапкершілігін қамтитын кісілік қабілеттер мен ерекшеліктерге ие жеке адам.

Зертте!

1. Қ.Тоқаевтың «Кез келген елдің табысы өз азаматтарының жеке-леген жетістіктерінен құралады. Егер әрқайсыңыз алдарыңызға қойған мақсатқа қол жеткізіп, өз қабілеттеріңізді арттырсаңыздар, мемлекет те табысты болады. Табысты болу үшін үнемі еңбектену керек, ең алдымен өз-өзіңді дамытуың қажет», – деген сөзін негіз етіп алып, өзіңнің өмірлік позицияңды зертте.
 - Не істеу керек?
 - Бұған қалайша жетуге болады?
 - Іске асырудың жолдары мен құралдары.
2. «Жастар бейнесі және олар ұстанатын құндылықтар» тақырыбында жастар арасында сауалнама жүргіз. Сауалнама нәтижесі бойынша қорытынды шығар.

Жағдаяттық тапсырма

Жағдаяттарды шешіндер.

1-жағдаят. Сенің бір досың: «Бүгінгі жастар үшін отбасы, ата-анадан гөрі, білім алу, өзін-өзі табу, дамыту, саяхаттау приоритеттері алдыңғы шепте. Ата-анаң мен жақындарыңның көңілін аулау емес, өз мұрат-принциптеріне негізделген сапалы өмірге бет бұру керек», – деп есептейді. Сенің пікірің.

2-жағдаят. Сенің екінші досың: «Тұлғалық жетістіктер, рухани-адамгершілік, интеллектуалдық дамуға бас қатырмай, сәнді киіну, қыдыру, бағалы бұйымдармен көзге түсу маңызды», – деп есептейді. Сенің пікірің.

3-жағдаят. Сенің үшінші досың жастар арасында белең алған суицид, есірткі, компьютерлік ойындар, құмар ойындарға тәуелділік рухани-адамгершілік білімнің жетіспеуінен немесе өзін-өзі танымаудан деп есептейді. Ал тағы бір досың мұның бәрі отбасында қатал тәрбиенің болмауынан деп санайды. Сенің пікірің.

Жадында сақта!

Әр адам өмірдегі өз орнын, өз ұстанымын, мақсаттары мен оларды қалай жүзеге асырып жүргенін саналылықпен ұғынуы тиіс. Ол үшін адам өзіне сын көзбен қарап, өз мүмкіндігін өмір талабына сәйкес бағдарлай біліп, өзін-өзі танып, мақсатын анықтап, байқап, бағалай алуы керек. Сонда адам барлық жерде өзіне, айналасындағы адамдармен қарым-қатынасына сын көзбен қарауға үйренеді. Ойын, сөзін, ісін жүйелі түрде реттеп, жақсылыққа бағыттап, бойдағы жақсы қасиеттерін жетілдіріп, кемшіліктерін жоюға деген саналы және мақсатты іс-әрекет жасауы арқылы адам өзін-өзі тәрбиелейді.

Жасап көр!

1-топ Мағжан Жұмабаевтың «Мен жастарға сенемін» өлеңін оқып, жастардың бойында болуға тиісті қасиеттерді дәптерге жазады.

2-топ жақсы қасиеттерді жетілдіру, кемшіліктерді жою, саналы және мақсатты іс-әрекет жасау, өзін-өзі тәрбиелеу жолдарын жинақтап, дәптерге жазады.

3-топ «Еліміздің ертеңі, ұлтымыздың болашағы – жастар» атты акция шеңберінде өткізілетін іс-шараның жоспарын жасайды.

Біліміңді тексер!

Білемін	Білмеймін	Мен үшін жаңа ақпарат	Мені таңғалдырды

§10. Ынтымағы жарасқан ел

Меңгерілетін білім:

- Еліміздің тәуелсіздігі мен аумақтық тұтастығы бәрінен қымбат құндылықтар екенін білу;
- Еліміздегі бірлікті нығайту әрбір адамның міндеті екенін түсіну;
- Татулық пен келісім тек мемлекеттік саясатта емес, қоғамда, үйде, ұжымда, жалпы, барлық жерде керек екенін ұғыну;
- Еліміздегі татулық пен келісімді сақтау мен нығайту үшін өз сөзі мен ісіне жауап бере алатын азамат болу керектігін сезіну.

Кел, ойланайық!

- Не себепті Отанымыздың дамуының негізгі тұғыры бірлік пен ынтымақ, тұрақтылық дейміз?
- Бірлікті нығайту үшін әрбір азаматтың не істеуі керек?
- Жалпыұлттық бірегейлік дегенді қалай түсінесің?
- Қазақстандағы барлық этнос өкілдерін қандай құндылықтар мен қасиеттер біріктіріп отыр?
- Еліміздегі ынтымақ пен татулық біздің тарихымыз, бүгінгі тіршілігіміз, ең бастысы, келешегіміз болуы үшін не істеуіміз керек?

Біз біртұтас халықпыз (Үзінді)

...Біз: «Бірлік пен тұрақтылық болмаса, саяси-экономикалық реформалар жүзеге аспайды», – дейміз. Әрине, бұл – дұрыс пайым. Бірақ бірлік дегеніміз – мақсатымызға апаратын жол ғана емес, мемлекеттігіміздің ең басты тірегі.

...Шын мәнінде, азаматтардың бірлігін, жалпыұлттық бірегейлікті және еліміздің этноәлеуметтік тұтастығын нығайту жөніндегі іргелі, қасиетті міндеттерді жүзеге асырмайынша, мемлекеттің бірде-бір стратегиялық міндетінің орындалуы мүмкін емес екенін естен шығармаған жөн. Осыған байланысты жұмысымызда мынадай басымдықтарға мән беруді ұсынамын.

1. Бірлігіміз бен татулығымызға сына қаққысы келетін кез келген арандатушылық әрекетке батыл түрде тосқауыл қою қажет. Қоғамда түрлі жалған ақпарат немесе фейктер мен деструктивті жарияланымдар айтарлықтай көбейгенін көріп отырмыз. Жауапкершілігі бар азамат ретінде радикализм, экстремизм және сепаратизмнің кез келген түріне қарсы тұруға тиіспіз. Бұл орайда абай болған жөн. Бірақ қаталдық та керек. Түптеп келгенде, әділ болу қажет.

Әрбір азамат өз болашағын Қазақстанмен тығыз байланыстыруы керек. Сонда ғана халқымыз біртұтас ел болып тұра алады. Әрқайсымыз – Қазақстан атты қасиетті қара шаңырақтың

перзентіміз. Бәріміз – бүгінгі өмірі және болашағы – бір бауырлас азаматтармыз.

Ынтымағы жарасқан қоғам құрамыз десек, біз заң мен тәртіпке мүлтіксіз бағынуымыз қажет. Бұл – Әділетті мемлекет құрудың ең басты қағидаты. Оны жүзеге асыру үшін кез келген құқықбұзушылық әрекет жазасыз қалмауы керек. Заң нормалары қағаз күйінде қалып қоймай, іс жүзінде, яғни қоғамдағы орнына немесе сіңірген еңбегіне қарамастан, азаматтардың барлығына бірдей қолданылуға тиіс.

Ұлттық бірлігімізді, достығымызды, азаматтарымыздың толеранттылығы мен отаншылдық сезімін айшықтайтын тамаша мысалдар жетерлік. Халқымыздың ынтымақ-бірлігі – тағдырдың бере салған сыйы емес. Бұл, ең алдымен, жұртымыздың күнделікті табанды еңбегінің арқасы екенін дұрыс түсінуіміз керек.

2. Этноәлеуметтік шиеленістің шығу себептерін жою үшін нақты шаралар қабылдаған жөн.

3. Көпмәдениетті ортаны дамытып, барлық азаматтың мемлекеттік тілді меңгеруі үшін жүйелі қадамдар жасау қажет.

4. Ассамблеяның саяси партиялармен және мемлекеттік органдармен өзара қарым-қатынасын күшейту керек.

5. Біздің этносаясатымыз біртұтас болып, дәйекті түрде жүргізілуге тиіс.

Біз – бір елдің перзенті, бір халықтың ұл-қызымыз! Ұлы даланың ұлан-ғайыр жерінде бәрімізге орын жетеді. Осы киелі мекенде бәріміздің де көздің қарашығындай сақтайтын және сол үшін еңбек етіп, өмір сүретін қастерлі дүниелеріміз бар.

Қазақстанның болашағы, балаларымыздың тағдыры, ата-баба мұрасы – бәрі өз қолымызда. Біз уақыттың кез келген сын-қатеріне еңсемізді тік ұстап қарсы тұрамыз. Біз біртұтас халықпыз, біз барлық сынақты еңсереміз.

Әрбір отандасымның бойынан шынайы патриотизмнің, жоғары азаматтық жауапкершіліктің, өз ісіне деген адалдықтың үлгісін көремін. Дәл осы қасиеттер – Әділетті Қазақстанды сәтті құрудың кепілі!

Еліміз – бір! Халқымыз да бір болсын!

*Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың
Қазақстан халқы Ассамблеясының
«Әділетті Қазақстан: бірлік, тұрақтылық, даму»
атты XXXII сессиясында сөйлеген сөзі*

Талда!

- «Еліміздегі бірлік пен тұрақтылық бізді бақытқа, жақсылыққа бастайтын жол» деген қағиданы қалай түсінесің?
- Мәтіндегі «халықтың құқықтық сауатын дәйекті түрде арттырып, қоғам санасына адами құндылықтарды сіңірген жөн» деген ойдан не ұқтың?
- Мәтіндегі «Ынтымағы жарасқан қоғам құрамыз десек, біз заң мен тәртіпке мүлтіксіз бағынуымыз қажет» деген пікірді қолдайсың ба? Тобыңмен талқыла.

Сәйкестендір!

Ұғымдарды анықтамаларымен сәйкестендір.

Ұғым	Анықтамасы
Бауырмалдық	Адамдар арасындағы ынтымақтың, жарасымды татулықтың көрінісі, ел болудың белгісі
Бірлік	Адамдардың туыстық негізде ғана емес, жалпы адами қасиет ретінде өзге жұрттарды бауырына тарта білуі, қамқорлық көрсетуі
Отандас	Түрлі мүдделі топтардың бейбіт қатар өмір сүру жағдайында экономикалық, саяси-әлеуметтік, рухани-мәдени мәселелерді бірлесіп шешудегі қабілеттілігі
Ынтымақтастық	Отаны бір, бір Отанда өмір сүретін адамдар

Жасап көр!

1. Мақал-мәтелдерді оқып, талдап, ынтымақ, бірліктің анықтамасын жаса.

Ынтымақтың түбі – игілік.

Игілік басы – ынтымақ,
Ынтымақты елде күн шуақ.

Ырыс алды – ынтымақ.

Бірлік болмай, тірлік болмас.

Ынтымақ – бұзылмайтын қорған.

Күш – бірлікте.

Байлық – байлық емес, бірлік – байлық.

2. «Әрқайсымыз – Қазақстан атты қасиетті қара шаңырақтың перзентіміз. Бәріміз – бүгінгі өмірі және болашағы бір бауырлас азаматтармыз» тақырыбында сауалнама жүргізіп, қысқаша бейнеролик жаса.

Ойлан!

Тест сұрақтарын шеш.

1. Татулық:

- А) қоғамда, отбасында, ұжымда тыныштық пен береке-бірліктің артуы үшін қажет табиғи тұтастық
- Ә) кісінің адамгершілігін, имандылығын айқындайтын қасиет
- Б) жеке адамның толысқан кемелдігінің, үлкен сана мен келісті әдебінің, кең мінезінің жарасты тұтастығы

2. Жалпыұлттық бірегейлік:

- А) бір ұлттың екінші ұлтпен барабар келуі, ұқсастығы, яғни көпұлтты елдердегі ұлттардың өзара көмегін, ынтымақтастығын, одағын бейнелейтін ұғым
- Ә) адамдардың тарихи қалыптасқан әлеуметтік-этникалық қауымы
- Б) нысанның ішкі құрылымының бірлігін, айналадағы ортадан тәуелсіз дербестігін, өзіндік ерекшелігін білдіретін ұғым

3. Халқымыздың ынтымақ-бірлігі:

- А) тағдырдың бере салған сыйы
- Ә) жұртымыздың күнделікті табанды еңбегінің арқасы
- Б) көрші елдердің ықпалы

Зертте!

1. «Татулық пен ынтымақтастықтың үлгісін көрсеткендер» тақырыбында зерттеу жұмысын жүргіз. Зерттеу нысанын өзіңнің айналаңнан, жақын адамдарыңнан және газет-журналдардан, ғаламтордан ізде. Төмендегі қадамдарды басшылыққа алып, әрекет ет.

- Мен іздеген кейіпкер кім?
 - Менің кейіпкерім несімен мықты?
 - Кейіпкердің өзін бақытты сезінуінің сыры неде?
 - Кейіпкерімнің бойындағы сегіз жақсы қасиет.
2. «Жерұйық» (реж. Сламбек Тауекел) фильмін көріп, «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп...» тақырыбында эссе жаз.

Білімді тексер!

- Татулық пен келісім тек мемлекеттік саясатта емес, қоғамда, үйде, ұжымда, жалпы, барлық жерде керек екен. Осыған өзіндік үлес қосып жүрсің бе?
- Өз сөзі мен ісіне жауап бере алатын азамат болу үшін өзіңе мақсат қоя алдың ба?
- Бірлікті нығайту үшін әрбір азаматтың не істеуі керек екенін болжай алдың ба?
- Қазақстандағы барлық этнос өкілдерін қандай құндылықтар мен қасиеттер біріктіріп отыр? Сол құндылықтың бірі мемлекеттік тіл екеніне келісесің бе?

III БӨЛІМ.

МЕДИАСАУАТТЫЛЫҚ ЖӘНЕ ҚАРЖЫЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚ

Досым, сен осы бөлімді оқу арқылы:

- «блог», «блогер» ұғымы туралы түсінігіңді кеңітіп, блог жүргізуде заңның сақталуы туралы білетін боласың;
- «кибербуллинг» ұғымымен танысып, одан қорғану жолдарымен танысасың;
- отбасы бюджетінің түрлері, белсенді және пассив кірістер, отбасы бюджетін тиімді жұмсау, шығынды есептеу жолдары туралы біліміңді жетілдіресің;
- қаржы пирамидасы, оған алданып қалмау жолдары туралы түсінік аласың;

Меңгерілетін білім:

- Блогер ұғымының мәнін ашу. Блогер қалай қызмет ететінін түсіну;
- Блогерлер жүргізетін блогтардың мазмұндық, тақырыптық ерекшеліктерін зерделеу;
- Әлеуметтік желілердегі блогерлер іс-әрекеті мен заңның сақталуына өз көзқарасын айта алу.

Кел, ойланайық!

- «Блог», «блогер» ұғымдары туралы не білесің?
- Қандай блогерлерді танысың, оқисың?
- Егер сен блог ашсаң, қандай тақырыпта жүргізесің?

Түйін сөздер

Блог
Аккаунт
Онлайн-платформа
Инфлюенсер
Стартап

Танымал блогерлер Қазақстанды таныстырды

2019 жылы Астананың Бейбітшілік және келісім сарайында «Қазақстанды таны» атты халықаралық блогерлер форумы өтті.

Үш кезеңнен тұратын аталған жобаның алғашқы кезеңінде «Мен Қазақстаннанмын» атты видеоблог конкурсы өтті. Бұған қатысушыларға туған қалалары мен ауылдары туралы видеоблог дайындап, ол мекенді туристерге тартымды етіп көрсету үшін белгілі орындары мен көрікті жерлерін ерекше таныстыруы шарт болды.

Екінші кезеңде Қазақстанның барлық аймақтарына халықаралық блог-тур ұйымдастырылды. Жоба аясында Ұлыбритания, Аустралия, АҚШ, Италия, Ресей, Таиланд, Үндістан, Грекия, Канада, Корея Республикасы, Түркия және Филиппин елдерінің танымал блогерлері біздің елге табан тіреді. Олар қазақстандық блогерлермен бірге өңірлерге 5 күндік саяхат жасады. Осыдан кейін қатысушылар Қазақстан туралы бейнешолу әзірлеп, оны әлеуметтік желілердегі өз арналарында жариялады.

Ал соңғы кезеңде айтулы жобаның қорытындысы ретінде елордада екі күнге жалғасқан форум өтті.

Форумда «Мен Қазақстаннанмын» атты видеоблогерлер байқауының жеңімпаздарын марапаттау рәсімі өтті. Конкурсқа қатысуға 1000-ға жуық өтінім түсіп, 200-ден аса жұмыс қабылданды. Финалға 15 видеоблогер өтті.

Байқау қорытындысы бойынша, Алакөлді айрықша таныстырған Дидар Мұратов «мыңнан тұлпар» шығып, 1 миллион

теңгені еншіледі. Ал 500 мың теңгелік екінші орынды Ақ Бауыр петроглифтері туралы видеосымен Дмитрий Москаленко жеңіп алды. Үздік үштікке ілінген Алдияр Байрақымов Көк жайлауды ерекшелеп көрсетіп, 200 мың теңге иеленді.

«Егемен Қазақстан» газетінен

Талда!

- Қазір блогерлікпен бесіктен белі шықпаған жас балалар да айналысып жүр. Осыған сенің көзқарасың қалай?
- Блогерлікті шындап қолға алу үшін кісі нені білуі керек? Блог жүргізу үшін тақырыпты қалай таңдауға болады?
- Блогерлік тек қаржы табу көзі ме? Осы істі өмірінің мәні деп санайтын қандай блогерлерді білесің?

Бұл маңызды

Аккаунт – онлайн-платформадағы пайдаланушының дербес парақшасы.

Онлайн-платформа – пайдаланушының өзі ашқан аккаунт, жария қоғамдық қауымдастық арқылы әртүрлі әрекеттерді (алу, өндіру, орналастыру, тарату, сақтау) жасауға мүмкіндік беретін және орташа тәуліктік пайдаланушысы кемінде 100 мың болатын интернет-ресурс, интернет желісінде жұмыс істейтін бағдарламалық қамтылым, лездік хабар алмасу сервисі.

Онлайн-платформаны пайдаланушы – онлайн-платформада өзінің дербес деректерін тіркеген, сәйкестендіруден өткен жеке немесе заңды тұлға.

Инфлюенсер (блогер) – онлайн-платформада тұлғалардың беймәлім тобына арналған ақпаратты кәсіпкерлік қызмет мақсатында жариялайтын онлайн-платформаны пайдаланушы.

Стартап – ортақ мақсаттар мен идеялары бар адамдардың ерікті бірлестігі. Олар нарықтағы баламалы өнімдерден басқа жаңа өнімді құру үшін өз күштерін біріктіреді. Стартап негізінде инновациялық идея немесе жаңадан құрылған технология тұрады.

Жасап көр!

1. Тақырып бойынша ақпарат жинап, блогер туралы сызбаны толықтыр.

2. «Адамгершілігімен танылған азамат» тақырыбында өзің білетін танымал адам туралы видеоблог жасап көр.
3. Алдыңғы бөлімде «Жерұйық» фильмі турады жазған эссеңді өңдеп, бір әлеуметтік желіге қазақ халқының бауырмалдығы туралы пост жарияла.

Зертте!

1. Әлем бойынша сәтті жасалған стартаптың табысты компанияға айналған тәжірибелері жайлы не білесің? Airbnb, Uber, Facebook, Google, Snap, Xiaomi сияқты компаниялар тізімі жыл сайын толығуда. Сондай бір табысты стартап туралы жоба дайында.
2. «Менің туған қалам (ауылым)» тақырыбында видеоблог дайындап, байқау ұйымдастырыңдар.

Талқылаңдар!

Топқа бөлініп, аталған заңға сәйкес төменде берілген тақырыптар бойынша пікірлесіп, ортақ шешім шығарыңдар.

1-топ пайдаланушылардың құқықтары мен міндеттерін талқылайды.

2-топ инфлюенсерлердің (блогерлердің) құқықтары мен міндеттерін талқылайды.

Жадында сақта!

Онлайн-платформалар және онлайн-жарнама туралы заң 2023 жылғы 9 қыркүйекте күшіне енді. Егер сен болашақта онлайн-платформа ашатын ойың болса не жарнама бергің келсе, осы заңның кей тармақтарымен таныс бол.

Біліміңді тексер!

1. Бүгінгі сабақтан қандай ой қорыттың?
2. Блогер сөзін қалай түсінесің?
3. Қазіргі кезде блог жүргізіп, табыс табу үшін не істеу керек?

§12. Кибербуллинг

● Меңгерілетін білім:

- Кибербуллинг ұғымының мәнін ашу. Кибербуллинг қалай жүзеге асатынын түсіну;
- Кибербуллинг құрбаны болмау үшін не істеу керек екенін зерттеу;
- Әлеуметтік желілерде кибербуллингке ұшырамас үшін не істеу керектігін білу.

● Кел, ойланайық!

- «Кибербуллинг» ұғымы туралы не білесің?
- Қандай жағдайлар кибербуллингке жалғасуы мүмкін?
- Егер кибербуллинг құрбаны болсаң, не істер едің?

Түйін сөздер

Кибербуллинг
Қорлау
Қудалау
TED

Кибербуллинг дегеніміз не?

Кибербуллинг – адамды интернетте, мысалы әлеуметтік желілерде қорлау немесе қудалау.

Егер саған зұлым, ренішті хабарламалар, смс немесе электронды хаттар (email) жазса; сені қорлайтын бейнероликтер, суреттер, өсек немесе жалған сөздер таратса; әлеуметтік желілерде сенің атыңнан жалған аккаунттар құрып, онда ерсі фотосуреттерді орналастырса; сені ренжіту үшін әлеуметтік желілерде достар тобынан әдейі шығарып тастаса; саған әдепсіз сөздер жазылған немесе қоқан-лоқы түрдегі хабарламалар жіберсе; жеке басыңа қатысты ақпаратты басқаларға жайса; сені ренжіту не қорлау мақсатында жеке фотосуреттеріңді басқаларға рұқсатсыз жіберсе, онда сен кибербуллингте тап болдың.

Кез келген адамның кибербуллингке ұшырауы мүмкін. Сенімен бұндай жағдай орын алып жатса, ол – сенің кінәң емес. Дегенмен саған онлайн қауіпсіздігін сақтау қажет және көмек сұраудан қорықпа, бұл – әлсіздік емес.

uyatemes.kz сайтынан

Талда!

- Мәтіннен не ұқтың?
- Қалай ойлайсың, кез келген адамның кибербуллингке ұшырауы мүмкін бе?
- Бұл жағымсыз жағдайлар сенің өміріңде болса, не істейсің, кімнен көмек сұрайсың?

Бұл маңызды

Кибербуллинг – интернет, әлеуметтік желі, түрлі сайт арқылы қорған-лоқы көрсету, қудалау.

TED (ағылш. *Technology Entertainment Design*) – спикерлердің белгілі бір аудитория алдында өзіндік идеяны айту форматы. TED конференциясы 1984 жылы АҚШ-тың Калифорния штатында алғаш рет өткізілді. TED конференциясының ерекшелігі: сөйлеушілер 18 минут ішінде бірегей идеяны түсіндіріп, айтып береді, оған қоса тыңдаушылар спикердің ойынан шабыт алып, әлемді, өз айналасын өзгертуге талпынады. TED лицензиясын алып, әр елде өткізілетін жобаны TEDx деп атайды. Жоба біздің елімізде де қарқынды дамып келеді. Алматы, Астана және т.б. қалаларда өткізілді.

Жасап көр!

Кибербуллинг деген не? Ол қалай жүзеге асады? Сызбаға жаз.

Жадында сақта!

Егер кибербуллингке тап болсаң, не істеу керек? Есіңде сақта:

- ересектерге – ата-анаңа, қамқоршыңа, мұғаліміңе айт;
- осы хабарлама/посттарды скриншот жаса, дәлел ретінде сақтап қой;
- ондай хабарлама/посттарға жауап берме, әлеуметтік желіде сол адамды бұғатта;
- әлеуметтік желінің әкімшісіне сен туралы айтылған постқа не комментарийге шағым жаса.

Мына нөмірлерге қоңырау шалып, көмек сұрай аласың.

111 – балалар мен жастарға арналған ұлттық сенім нөмірі. Әрбір бала қажеттілік туындаған жағдайда тәулік бойы жұмыс істейтін 111 шұғыл қызметі телефонына хабарласа алады.

150 – психологиялық көмек нөмірі. 150 сенім орталығында орыс және қазақ тілінде сөйлейтін білікті психотерапевт мамандар отырады.

Жағдаяттық тапсырма

Жағдаятты шеш. «Егер басқа біреу (досың, сыныптасың, танысың) кибербуллингке ұшыраса не істеу керек? Сыныптастар арасында сауалнама жүргізіп, сызбаға жаз.

Жадында сақта!

Заңға сәйкес қандай контентті жариялауға болмайды?

Қазақстан аумағындағы онлайн-платформаларда құқыққа қайшы контентті орналастыруға және таратуға тыйым салынады:

- Қазақстан конституциялық құрылысын күштеп өзгертуді, оның тұтастығын бұзуды;
- ҚР мемлекеттілігіне және аумақтық тұтастығына күмән келтіретін, мемлекет қауіпсіздігіне нұқсан келтіретін мәлімдемелерді, мемлекеттік құпияларды не заңмен қорғалатын өзге де құпияны ашатын ақпарат және ҚР заңдарында тыйым салынған өзге де ақпарат.
- соғысты, әлеуметтік, нәсілдік, ұлттық, діни, тектік-топтық және рулық астамшылықты, қатыгездік пен зорлық-зомбылықты; суицидті, есірткі, психотроптық заттарды, сепаратизм идеяларын, алаяқтықты, ұлтаралық және конфессияаралық татулықты бұзатын ақпаратты үндеу, насихаттау немесе үгіттеу.

ҚР Әділет министрлігі

Заңнама және құқықтық ақпарат институты

Талқылаңдар!

Кибербуллинг тақырыбында TEDx форматында конференция өткізіңдер. Спикерлер төмендегі сұрақтар төңірегінде пікірлерін ортаға салады, талқылайды.

- 1-стикер: «Адамдар кибербуллингке не себепті барады?»
- 2-спикер: «Кибербуллингке ұшыраған адам қандай күйде болады?»
- 3-спикер: «Кибербуллингке қарсы тұру жолдары қандай?»
- 4-спикер: «Кибербуллингтің алдын алу жолдары бар ма?»

Білімңді тексер!

- Бүгінгі сабақтан қандай ой қорыттың?
- Қазіргі кезде кибербуллингтің көбеюінің басты себептері қандай деп ойлайсың?
- Кибербуллингтің шығу себептері мен одан құтылу жолдарын жаз.

§13.

Белсенді және пассив кірістер. Отбасы бюджетінің түрлері

● Меңгерілетін білім:

- Отбасындағы белсенді және пассивті кірістер маңызын түсіну;
- Отбасы бюджетінің түрлерін білу;
- Белсенді және пассив кірістерді меңгеру.

● Кел, ойланайық!

- Белсенді және пассив кірістер туралы не білесің?
- Отбасы бюджетінің қай түрлері тиімді?
- Отбасы бюджетінде балаларға жұмсалатын қаржыны, шығынды қалай есептеуге болады?

Түйін сөздер

Белсенді кіріс
Пассив кіріс

Кіріс түрлері

Белсенді кіріс – белгілі бір қызмет нәтижесінде алынған тұрақты кіріс. Мысалы, ата-анаңыздың жалақысы не ата-анаңыздың бизнесінен түсетін пайда.

Пассив кіріс – сіздің күнделікті жұмысыңызға қарамастан үнемі түсіп тұратын ақша. Мысалы, банк салымы, жылжымайтын мүлік

Пассив кіріс қайдан келеді?

1. Банк салымы. Сіз белгілі бір ақша сомасын банкте сақтайсыз. Банк сізге процент төлейді. Тұрақты түрде кіріс алып отырасыз. Ол үшін банкке депозитке ақша салу керек. Кіріс болуы үшін үлкен мөлшерде инвестиция салу керек.
2. Бағалы қағаздарға инвестициялау салу. Ол үшін бағалы қағаздарды сатып алып, белгілі бір уақыт өткеннен кейін жоғары бағамен сату қажет. Тәуекел жасау керек. Пайда түспеуі де мүмкін.
3. Инвестициялық қор пайлары (ИҚП). Бұл – қордың пайларын сатып алып, кейіннен оларды түрлі қаржы құралдарына инвестициялау арқылы инвесторлардың ақшаларын жинауға арналған қор. Пай құны өссе, инвестордың кірісі де өседі. Баға құлдыраса ИҚП активтерінің құны да төмендейді.
4. Жылжымайтын мүлік. Пәтерді, кеңсені жалға беру. Ай сайын ақша түсіп тұрады. Тәуекелге бел буасыз. Жалдау шартын жасап, пәтерді сақтандыру керек. Жалға алушылар ақысын уақтылы төлемеуі немесе мүлікті бүлдіруі мүмкін.
5. Зияткерлік меншік. Хоббиіңізді (әуестігіңізді) кіріс көзіне айналдырыңыз. Кез келген хобби табыс көзі бола алады.

Мысалы, сіз суретке түсіресіз. Сіз фото жүктейтін платформа-лардың біріне тіркеліп, фотосуреттерді орналастырасыз және жүктелген әр сурет үшін белгілі бір ақы аласыз. Ешкім сатып алмауы мүмкін. Ол үшін сату, жарнамалау машықта-рыңызды дамыту керек.

Талда!

1. Сенің отбасыңа белсенді және пассив кіріс қайдан келеді? Отбасың инвестиция жасай ма?
2. Пайда әкелетін қандай әуестіктерің бар?

Жағдаяттық тапсырма

Жағдаяттарды шеш.

1-жағдаят. «Жақсы көріп істейтін ісің, әуестігің пайда әкеледі», – деді ағаң. Оның бұл тұжырымымен келісесің бе? Неге «иә», неге «жоқ»?

2-жағдаят. Әкең «Балаға қалтапұл бермей, өз бетінше еңбек ету-ге, адал еңбекпен ақша табуға баулу керек» деп ойлайды. Оның бұл ойын қолдайсың ба? Сенің жауабың.

Талқылаңдар!

Сұрақты топта талқылап, сызбаны толықтырыңдар.

Қандай әуестік пайда әкеледі?

Зертте!

Қандай бюджет түрі жиі қолданылатынын зерттеп, туыстарыңа, достарыңа, сыныптастарыңа сауалнама жүргіз. Сыныпта талқыла.

Білімді тексер!

- Бүгінгі сабақтан қандай ой қорыттың?
- Отбасында белсенді және пассив кірістерді ойластырғанда нені ескеру қажет?
- Пассив кіріс алудың қиындығы, ерекшеліктері неде?

§14.

Отбасы бюджетін жоспарлау. Жинақтарды қалай сақтауға болады?

● Меңгерілетін білім:

- Отбасы бюджетін жоспарлаудың маңызын түсіндіру;
- Отбасы бюджетінде ақысы төленбейтін жұмыстың орны мен ерекшелігін түсіну;
- Жинақ жасау және оны сақтау жолдарын үйрену.

● Кел, ойланайық!

- «Отбасы бюджетін жоспарлау» туралы не білесің?
- Ақы төленбейтін жұмыс деген не, оны кім істейді?
- Балалар ақша жинай ала ма? Балалар өздері жинаған ақшасын қалай жұмсауы керек?

Түйін сөздер

Бюджет
Отбасы бюджетін жоспарлау
Жинақтарды сақтау

Ақысы төленбейтін үй шаруасы

Ақысы төленетін және ақысы төленбейтін еңбек анықтамасы Халықаралық еңбек ұйымының (ХЕҰ, 2013) халықаралық концепциясында және экономикалық іс-әрекет көрсеткішін есептеу жөніндегі халықаралық стандартта анық жазылған. Қандай да бір атқарылған жұмысқа ақша төленбейтін болса, ондай еңбекті «ақысы төленбейтін еңбек» деп атайды. Бұған үй шаруашылығын жүргізу, үй жинау, кір жуу, тамақ істеу, қажет заттарды сатып алу, сәбилер мен балаларға қарау, төсек тартып жатқан немесе уақытша ауырып қалған адамға күтім жасау (қарт туыстар мен мүмкіндігі шектеулі адамдарға қарайласу) және үй жануарларына қарау кіреді. Мұндай міндеттерді орындау физикалық күш-қуат пен уақытты қажет етеді.

Ақысы төленбейтін еңбекті атқаруға қанша уақыт кететіні отбасының қалада немесе ауылда тұратынына, әлеуметтік инфрақұрылымның бар-жоғына, үй шаруашылығының өзіне тән ерекшелігіне байланысты. Ақысы төленбейтін еңбектің басқа да түрлері бар, мысалы: ерікті болу, қайырымдылықпен айналысу және басқа да қоғамдық жұмыстарды тегін істеу.

Ақысы төленбейтін еңбек ішкі жалпы өнім (ІЖӨ) есебіне және мемлекеттік бюджетке кірмейді, саяси тұжырымдама жасау процесінде

елеусіз қалады (Charmes, 2019). Сондықтан ақысы төленбейтін еңбекті дәл бағалау қиын.

Біріккен Ұлттар Ұйымының статистика бөлімі адамдар уақытын қалай пайдаланатынын зерттеп (2007), әлемнің барлық елінде ақысы төленбейтін еңбекті негізінен әйелдер істейтінін анықтаған. Үй шаруашылығы теңдей бөлінбегендіктен, әйелдер мемлекет істеріне де, жеке өміріне де көп көңіл бөле алмайды. Бірақ мемлекет дамып, әл-ауқаты артқан сайын, үй шаруасына бөлінетін уақыт та азаюы керек.

shyndyq.kz сайтынан

Талда!

1. Әйелдер мен ерлердің қайсысы ақысы төленбейтін жұмысты көп істейді деп ойлайсың?
2. Ақысы төленбейтін еңбек туралы ойларыңды жинақтап, қорытынды шығар.

Бұл маңызды

Бюджет (ағыл. *budget* – «қоржын») – орталықтандырылған ақша қорының құралу көздері мен жұмсалу бағыттарын сипаттайтын экономикалық категория, ақшалай кіріс пен шығыстың балансы.

Отбасы бюджетін жоспарлау дегеніміз – отбасы кірістері мен шығыстарын есептей отырып жасалатын қаржылық жоспар.

Жинақты қайда, қалай сақтау керек?

Ең бірінші, «қауіпсіз қор» деген ұғымды білу қажет. Мұны көбінесе іскер не кәсіпкер азаматтар қолданады. Дегенмен де еліміздің әр азаматы қауіпсіздік қорымен танысуы тиіс. «Сақтық қоры» деп те атауға болады.

Дамыған елдерде отбасы бюджетін құрарда міндетті түрде отбасыға кіретін кірістің 20% -ін осы сақтық қорға аударып отырады. Бұл – тек қана еңбекақы емес, бонустар немесе сыйлық алса да, соны қорға жинауды әдетке айналдырған. Біздің қоғамда 20% -ін жинау қиын. Алғашында 10% -ін жинаудан бастау қажет.

Мәселен, үйге 100 мың көлемінде табыс келсе, оның 10 мыңын осы сақтық қорға аударып отырған абзал. Әрине, аталған қор үйде немесе жастық астында, кітап ішінде сақталмауы керек. Өйткені ақшаның құны деген бар. Экономикада кешегі ақша – бүгінгі ақша емес, ол құнсызданады. Ал банктен шот ашып, депозитке сақтайтын болсақ, оның беретін сыйақы мөлшерлемесі бар.

Ақшаны тез жинау өте сирек кездеседі және екінің бірінің қолынан келе қоймайды. Ақша тиыннан құралады. Біріншіден, қаражат бірден көбейіп кетпейді. Егер сіз ақша жинауды әдетке айналдырсаңыз, онда, мысалы, үш-төрт жылдан кейін өсе бастайды.

Бұдан бөлек, жинақты үш жылдан кейін өртүрлендіруге болады. Депозиттегі қаражатты тек қана теңгемен емес, доллармен немесе евромен сақтап, ақшаны кем дегенде үш валютаға бөліп қойған абзал.

Мақсат Халық

Зертте!

«Отбасы бюджетіне ақша қайдан келеді? Басқа елдерде отбасы бюджетін жоспарлауда ерекшеліктер бар ма?» деген сұрақтарды зертте.

Талқылаңдар!

1-топ сызбаны талқылап, толықтырады.

2-топ «Отбасы табысы қайда жұмсалады?» сұрағын талқылап, сызбаны проценттік көрсеткішпен толықтырып, ойларын дәлелдейді.

Жағдаяттық тапсырма

Жағдаяттарды шешіндер.

1-жағдаят. Сен туған күннен бастап, ата-анаң айына он мың теңгеден жинаса, мектеп бітірер сәтке дейін қанша ақша жиналатынын есептеп көр. Топта немесе жұпта түрлі нұсқаларын (мақсатты өзгертіп) талқыла. Сен осылай ақша жинар ма едің?

2-жағдаят. Бала қалтапұлға беретін ақшасын жинайтын болса, бір жылда қанша ақша жиналатынын есептеп көр. Өздерің қалтапұл ақшасын қаншалықты тиімді жұмсап жүрсіндер?

Жасап көр!

Осы жағдаяттарды ата-ана/бала болып ойнап көріңдер.

Біліміңді тексер!

- Бүгінгі сабақтан қандай ой қорыттың?
- Отбасы бюджетін жоспарлау неге қиындық тудырады?
- Ақысыз істелетін еңбектің отбасы бюджетіне пайдасы бар ма?
- Ақша жинақтаудың қай түрі тиімді деп ойлайсың?

Меңгерілетін білім:

- Қаржы пирамидасы ұғымын, оның қандай зияны бар екенін түсіну;
- Қаржы пирамидасына алданып қалмау жолдарын білу;
- Әлеуметтік желілердегі қаржы пирамидасы мәселесіне өз көзқарасын айта алу.

Кел, ойланайық!

- «Қаржы пирамидасы» туралы не білесің?
- Адамдар неге қаржы пирамидасына сенеді?
- «Тез баю» деген тіркесті қалай түсінесің?

Түйін сөздер

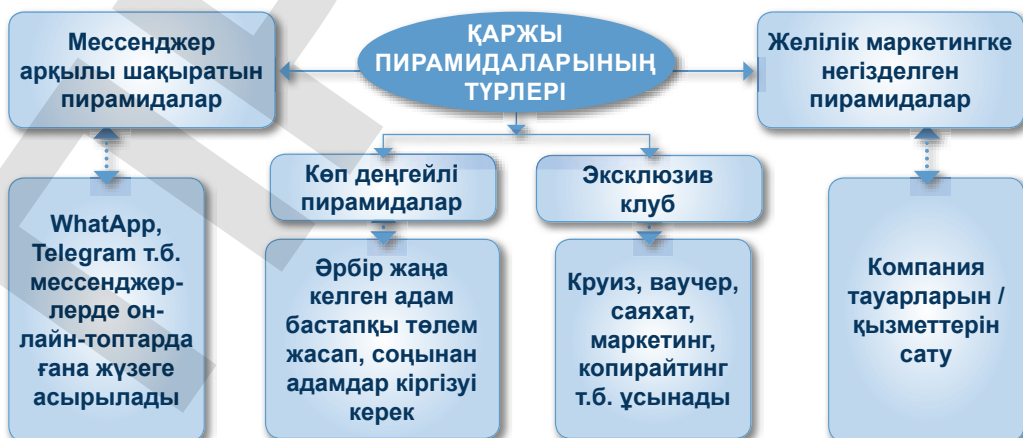
Пирамида
Қаржы пирамидасы
Криптовалюта

Қаржы пирамидасы деген не?

Қаржы пирамидасы – қаржы компаниялары қолданатын жеңіл табыс тәсілі, алаяқтық, заңсыз қызмет, басқа адамдардың жарналары есебінен бір қатысушылардың баюы. «Пирамида» ерте ме, кеш пе – әйтеуір бір кезде құлайды, қатысушылар өз ақшаларынан айырылады. Бірқатар елдердің заңнамасында қаржы пирамидасы операцияларына тыйым салынған.

Қаржы пирамидасын ұйымдастырушылар қандай уәде береді? Әрине, олар: «Тез және оңай ақша табасыз», – деп уәде береді.

Қаржы пирамидасы не ұсынады? Олар көбінесе өзін инвестициялық кәсіпорын ретінде көрсетеді. Мысалы, акциялар мен облигацияларды сатады, жоғары өнімді құрылыс, алтын өндіруге немесе ультра тиімді өндіріске инвестиция салуды т.б. ұсынады.

Қаржы пирамидаларының қандай түрлері бар?

Бұл маңызды

Пирамида (ағылш. *pyramid*; грек. *pyramidos*) – монументтік құрылғы.

Қаржы пирамидасы – қаржы компанияларының өз табысын көтеру мақсатында алаяқтық жолмен басқа адамдардың жарналары есебінен бір қатысушылардың байып, кейінгілерін ақшасыз қалдыру тәсілі.

Криптовалюта – электрондық ақша, криптографиялық технологияға негізделген цифрлық ақшаның түрі.

Жағдаяттық тапсырма

Топқа бөлініп, берілген жағдаяттарды талдаңдар.

1-жағдаят. Ата-әжең (немесе туысқаның) кездесуге барып, онда «аз уақыт ішінде өте көп мөлшерде кіріс аласыз» деп уәде еткенін айтып келеді. Оларға: «салған ақшаңызды екі есе етіп қайтарасыз», «айына 30–50% кіріс кіреді» деген сынды уәделер берген екен. Бұл уәденің жалған екенін қалай дәлелдеп, ақшасын салмауға көндіресің?

2-жағдаят. Бір қаржы компаниясы сенің досыңа салымнан мол табыс тапқан, шетелге саяхаттаған, қымбат көлік не өзге бұйымдарға қол жеткізген жандардың нақты мысалын айтып, дәлелдепті. Досың да: «қазір еңбек етіп, тер төгудің қажеті жоқ, тек сәтті салым жасай білу керек», – деп ойлайды. Мұндай үгітке ермей, ақылмен шешім қабылдау үшін не істеу керек?

3-жағдаят. Қаржы пирамидасына алдану адам таңдамайды. Жоғары білімді, көзі ашық, көкірегі ояу азаматтардың өзі сан соғып қалатынын тәжірибе көрсетті. Қазір ел мұны түсініп келе жатыр, бірақ айлакерлер амалын ай сайын ауыстырып, тоқтар емес. Халыққа пирамидаға сенбеу керектігін түсіндірудің қандай жолдарын ұсынар едің?

Зертте!

Қаржы пирамидалары әлемнің қай елдерінде көп тараған? Жоба дайындап, сыныпта қорға.

Карталардағы қаражатқа теңестірілмейтін, орталық банктермен реттелмейтін және бағамы кез келген елдің экономикасына тәуелді емес электрондық (сандық) ақша туралы мәліметпен таныс.

Криптовалюта дегеніміз не?

Жалпы «крипто» сөзін грек тілінен аударсақ (күпия, жасырын) деген мағына береді. Мысалы, сіздің WhatsApp желісі арқылы жазған, жіберген хабарламаларыңыз әріптермен кетпей қауіпсіздік үшін шифрланады. Сандық ақша да дәл сол сияқты.

Ең алғаш криптовалютаны Сатоши Накомото деген лақап атпен белгілі математик 2009 жылы ойлап тапты. Шын есімі бүгінге дейін белгісіз және оны ешкім көрмеген. Әрбір шешкен алгоритімдерді ол «биткойн» деп атаған. Криптовалюта арқылы жасалған ең алғашқы транзакцияда 100 мың биткойнға екі пицца сатып алынған.

2009 жылы биткойнның бағасы 0,4 цент болса, қазір бір кірпіш алтынның құнынан (\$2495) асып түседі.

«Криптовалютаның артықшылығы неде?» деген сұрақ туындайды. Сандық ақша – математикалық алгоритмдер арқылы шешілген әріптер мен сандардың жиынтығы.

Криптовалютаның бүгінде 3000-ға жуық түрі болса, ең танымалы – биткойн. Криптовалюта кибершабуылға, хакерлік шабуылдарға бүлк етпейді. Қорғанысы өте жоғары, мықты. Криптовалютаны кез келген әлемнің нүктесіне бір сәтте жібере аласыз. Сіз ол ақшаны қолыңызға ұстай алмайсыз және қалтаңызға салмайсыз.

ЕуроОдақ биткойнді ресми түрде қабылдаса, Жапон елі бүгінде үйреншікті қолданып жүр. Кейбір адамдар криптовалютаға болашақтың төлем құралы ретінде қарайды. Ал кейбірі бұл жүйе әлемдік экономикаға өз зиянын тигізеді деп ойлайды. Бірақ екі тарап та кез келген транзакция делдалсыз жүрсе, әлемдік экономикаға тиімді екенін жоққа шығармайды.

abai.kz сайтынан

Екі топқа бөлініңдер. Бір топ криптовалютаның пайдасын, екінші топ зиянын айтып, ойларыңды дәлелдеңдер.

Криптовалютаның пайдасы	Криптовалютаның зияны

Жасап көр!

1-топ «Адам неге тез байып кетуге құмар?» тақырыбына эссе жазады.

2-топ қаржы пирамидасының пайдасын көргендер мен тақырға отырғандардың проценттік арасалмағын анықтап, постер жасайды.

Біліміңді тексер!

- Бүгінгі сабақтан қандай ой қорыттың?
- Қаржы пирамидасына адамдар неге сенеді?
- Басқа адамға алданбау, жарнамаға сеніп ақшанды құртпау үшін не істеу керек?
- Балалар мен ересектердің қаржылық сауатын арттыру үшін не істеу керек?

● Меңгерілетін білім:

- Қаржылық байлық ұғымына не кіретінін түсіну;
- Қаржылық байлық қалай қалыптасатынын мысалдар арқылы зерттеу;
- Байлық, бай болу мәселесіне өз көзқарасын айта алу.

● Кел, ойланайық!

- «Қаржылық байлық, оның жинақталуы» туралы не білесің?
- Адамдар неге бай болғысы келеді?
- «Байлық – мұрат емес, кедейлік – ұят емес» деген мақалды қалай түсінесің?

Түйін сөздер

Байлық
Кедейлік
Қаржы

Вавилондағы ең бай адам

Ежелгі Вавилонда Арқат деген асқан бай кісі болыпты. Оның байлығы туралы сыбыс барлық жерде аңызға бергісіз әңгімеге айналыпты. Оның үстіне ол жомарт екен. Ол садақа беруден де алдына жан салмапты, отбасына да, өзіне де шығынданудан аянбаған. Соған қарамастан, оның табысы жыл сайын еселеніп отырыпты.

Бір күні оған бала кезгі достары жиналып келіп, былай дейді:

– Арқат, сен бізден гөрі жолың болған жігітсің. Сен Вавилондағы асқан байға айналдың, ал біз кедейміз. Сенің қалаған сәнді киімді киюге де, рақаттануға да мүмкіндігің мол. Ал біз бойымызға табылғанын іліп, асқа бұйырғанын ішіп жүрміз. Бірақ бір кезде бәріміз бірдей едік қой. Бәріміз де бір ұстаздан тәлім алдық. Ойнағанымыз да бір ойын. Оқуда да, ойында да сенің бізден озық болған кезің болмады. Соған қарамастан, сен қаланың аса құрметті тұрғыны болуға бізден гөрі бұрын қол жеткіздің. Сенің бізден артық еңбектенген жерің жоқ, жұмысың да біздікінен қиын емес. Ендеше, қанша тілесек те, тырбынсақ та, бізді емес, баянсыз бақтың сені таңдағаны қалай?

Жордж Клейсон

Талда!

1. Арқат жолы болған жігіт пе?
2. Неге басқалар байымай, Арқат байыды деп ойлайсың?

Әлемдегі бай адамдар кімдер?

Америкалық «Forbes» журналының есебіне сүйенсек, әлемде 2001 жылы 564 миллиардер болса, 2019 жылы миллиардерлер саны 2153 болған. Тізім басында тұрған үш адамның екеуі – АҚШ азаматтары, біреуі – Франция азаматы.

Бірінші орында 244,2 миллиард доллары бар америкалық кәсіпкер, инженер Илон Маск тұр.

Екінші орында интернет арқылы тауар және қызмет түрлерін сатумен айналысатын, айналымы бойынша әлемдегі ең ірі Amazon компаниясының негізін қалаушы Джефф Безос тұр. Forbes оның байлығы 195,9 миллиард доллар деп жазған.

Үшінші орында – француз бизнесмені Бернар Арно (190,3 миллиард доллар).

Forbes журналының бағалауынша, миллиардер саны бойынша АҚШ бірінші орында тұр. Онда 565 бай адам тіркелген. Екінші орын – Қытай, 319 адам. Үшінші орында – Германия, 114 адам байлар тізіміне енген.

Оқы, қызық!

Еуропа елдерінде «байлық салығы» бұрыннан бар. Бұл ежелгі Рим империясында ал қызыл киім мен қымбат әшекей тағынуға тыйым салудан басталған. Жүздеген жылдар өткеннен кейін Венецияда тек қара гондолаға міну туралы бұйрық шыққан. Кезінде кейбір елдерде кітап, су құбыры, тіпті опера театрының билетіне де салық салынған. Өткен ғасырдың басында Норвегияда кәдімгі шоколад асып-тасудың белгісі саналды. 1810 жылы Пруссияда ит салығы шықты, себебі итті тек байлар асырай алады деген ұғым қалыптасқан.

Германияда байлар салықты көп төлейді. Ерлі-зайыптылардың жалпы табысы жылына 18 мың еуродан аспаса, олар салық төлеуден босатылады. Адам неғұрлым көп ақша тапса, соғұрлым оның салығы ұлғаяды. Мұны олар «прогрессивті салық салу шкаласы» деп атайды.

Қазақстанда байларға арналған салық 2024 жылдан бастап енгізіледі деген жоспар бар.

Талда!

- Ең бай елдер мен бай адамдардың тізімі неліктен жылда өзгеріп тұрады деп ойлайсың?

- Мәтінде берілген ақпараттарды соңғы ақпараттармен салыстыр.
- Салық қалай есептелуі керек?
- «Көп ақша табатын адам көбірек салық төлеуі керек» деген тұжырымға қалай қарайсың? Бұл дұрыс па?
- Біздің елімізде де бай адамдар салық төлесе, ел экономикасына тиімді болар ма еді?

Ойлан!

«Байлық» сөзін қалай түсінесің? Байлыққа тағы не жатқызуға болады?

Бұл маңызды

Стартап деген не?

Стартап – бизнесті дамытудың жаңа әдісі, жолы, тәсілі.

Стартап – бизнесті дамыту, технологияларды дамыту. Оның «көшірме стартап» және «жаңашыл стартап» деген түрлері бар. Көшірме стартап – басқа елде бар идеяны өз елімізге әкелу. Жаңашыл стартап – жаңа идея, әдіс, тәсілді ұсыну.

Жасап көр!

Стартап ұсын. Стартапқа қандай бағыт таңдар едің? Бір көшірме, бір жаңашыл стартап ұсын, топта талқыла.

Талқылаңдар!

Берілген тұжырымдарды топта талдаңдар. Бұл пікірлермен келісесіңдер ме?

Бай ақша мен уақытты үнемдейді.

Кедей тапқанын тауыса жұмсайды.

Кедей белгіленген бағаға сатып алады, ал бай кез келген жерде жеңілдік талап етеді.

Бай табыс әкелетін жерге ақша салса, кедей шығындалатын жерге ақша салады.

Кедейге ақша өмірдің мақсаты болса, бай адам үшін – мүмкіндік.

Кедей байды жақтырмайды, бай болса кедейге назар аудармайды.

Кедей өзінен басқаның бәрін кінәлайтын болса, бай кінәні өзінен іздейді.

Кедейді байдан асығыстық пен сабырсыздық ажыратады.

Байлар табысын еселеуге, кедейлер шығындарын жабуға тырысады.

Кедейге байлық бітсе, оның әлсіз тұстары бірден білінеді.

Шын мәніндегі бай адам бар байлығын жоғалтса да өзі өзгермейді.

Біліміңді тексер!

- Бүгінгі сабақтан қандай ой қорыттың?
- Қаржылық байлыққа жету үшін не істеу керек?
- «Жомарт», «дәулетті» сөздерін қалай түсіндіресің?
- Стартап идея ерекше болып, жетістікке жетуі үшін не істеу керек?

IV БӨЛІМ.

ӨМІР СҮРУ ҚАУІПСІЗДІГІ

Досым, сен осы бөлімді оқу арқылы:

- қандай да бір қауіп төнгенде дұрыс әрекет ете білуді меңгересің;
- төтенше жағдайларда өзіңді қалай ұстауың керектігін білесің;
- адамның өміріне, денсаулығына, бостандығына, қадір-қасиетіне төнетін қауіптерден қорғану жолдарын үйренесің;
- адамның өмірі мен денсаулығына кері әсер ететін зиянды нәрселерді тұтынудың қасіретті салдарлары туралы біліп, олардан бас тартудың, «жоқ» деп айта білудің маңыздылығын түсінесің.

§17–18.

Қандай да бір қауіп туындаған жағдайда нені білу маңызды?

Меңгерілетін білім:

- Қандай да бір қауіп туындаған жағдайда білу керек ережелер;
- Қауіп төнген жағдайда арнайы қызмет орындарына хабар беріп, көмекке шақыруды білу;
- Қауіп төнгенде дұрыс әрекет ете алуды меңгеру.

Кел, ойланайық!

- Адам өміріне қауіп төндіретін жағдайлар нелер?
- Қандай да бір қауіп туындаған жағдайда нені білу керек?
- Қауіп туындаған жағдайда не істеу керек?

Түйін сөздер

Қауіп-қатер
Өрт
Жер сілкінісі
Сел

Жер сілкінісі

Жер сілкінісі – жер қыртысының тұрақсыздығынан туындайтын жер бетіндегі ауытқулар. Ғимараттар, бағана-налар, қоршаулар, қабырғалар мен шатырлар және т.б. құлап, жарақат алу қаупі жоғары.

Жер сілкінісі кезінде не істеу керек? Егер 1 немесе 2-қабатта болсаң, далаға шық. Сенде небәрі 15–20 секунд ғана болады. Жеделсатыны қолданба! Егер үшінші не одан жоғары қабатта болсаң, далаға шығуға үлгермейсің. Үйдің ішінде қауіпсіз орын тауып ал: ішкі қабырға, үйдің бұрышы, есіктің босағасы, тірек бағана, үстелдің асты. Ал терезе, айна, ауыр жиһаздардан алыс тұру керек.

Далада болсаң, ғимараттар мен электр бағандары өтетін жерден қашықтау, ашық алаңға тұр, электр желілеріне, газ құбырларына жолама. Егер де көлікте болсаң, көлікті ашық алаңға қойып, ішінде отыр.

Егер де үйіндінің астында қалсаң, сабыр сақта, құтқарушылармен хабарласуға мүмкіндік бар-жоғын тексер,

қандай жерде тұрғаныңды анықтауға тырыс және ішетін су табу-дың қамын ойла. От жақпа, өйткені жақын маңдағы газ құбырының бірінен өрт шығу қаупі жоғары. Құтқарушыларға өзің туралы белгі беруге тырыс (темір құбырды және т.б. қатты заттарды ұр).

Жер сілкінісінен кейін өзің жарақат алмағаныңа көз жеткіз. Тіпті ғимараттар бүлінбесе де, оның ішіне кіруге асықпа, жер сілкінісі тағы да қайталануы мүмкін.

*О.Мырзахметов пен М.Каршаловтың
«Тіршілік қауіпсіздік негіздері» дәрістер курсынан*

Жер сілкінісі туралы мәтін бойынша кестені толтыр.

Білемін	Білмеймін	Мен үшін жаңа ақпарат	Мені таңғалдырды

Өрт

Өрт көп материалдық зиян келтіреді және азаматтардың өмірі мен денсаулығына қауіп төндіреді. Орман және дала өрттері үлкен аумақты алады, ал қалада болған өрт көп адамның өмірін қияды.

Өрттің шамамен 80% -і адам кінәсінен болады, яғни өрт қауіпсіздігі ережелерін бұзу немесе ақауы бар техниканы қолдану салдарынан орын алады. Сондықтан өртпен күресудің ең жақсы жолы – оның пайда болуының алдын алу. Ол үшін:

- жұмыс істемейтін электр жабдықтарын қолданба, үйдегі барлық розеткалар мен электр сымдарын жөнге келтір;
- жанатын сұйықтарды (еріткіштер, ацетон, аэрозоль) жылы жерден, оттан және күн сәулесінен аулаққа қой;
- отты және газ плитасын қараусыз қалдырма;
- газ плитасының, ошақтың қасында орамал қойма, оның шеті отқа тиіп кетсе, өрт шығуы мүмкін;
- жылытқыш құралдарын қараусыз қалдырма, оның үстіне мата жаппа;
- үйден шығар алдында өртке қауіпті заттардың барлығын түгел өшір.

Ал егер басқа пәтерден өрт шықса, газ бен электр тогын өшір, дәліз түтінге толып кетсе, баспалдақпен түспе (түтін өте улы болады әрі ыстық ауа өкпені күйдіріп жіберуі де мүмкін). Егер пәтерден шыға алмай қалсаң, есіктің барлық саңылауларын сулы шүберекпен мықтап жауып, ваннаға және басқа да үлкен ыдыстарға су толтырып, есік пен еденге су шаш.

Егер де өрт адамдар көп жиналған жерде болса, кез келген ғимаратқа кірер кезде одан шығу жолдарын еске сақтап, эвакуациялық есіктерді тексеріп ал, олардың ашық екеніне көз жеткіз. Түтіннің иісін сезген бойда қауіпсіз жолмен ғимараттан шығуға тырыс. Түтін көп жиналған жерге барма, жоғары қабаттарға шықпа немесе есіктен алыс кетпе. Егер де ғимараттан шыға алмайтындай жағдай туындаса, өрт шалмаған ашық жер іздеп тауып, сол жерде құтқарушыларды күт.

Өрт кезінде адамды күйік шалса, киіміндегі өртті сөндіру керек, өрт болған жерден далаға алып шығу керек. Аздап қана күйсе, 10–15 минут суық судың ағынына ұстауға болады. Егер дененің күйік шалған жері үлкен болса, зардап шеккен адамды таза жапқышқа орап, медицина мекемесіне жеткізу керек;

Түтінге уланған адамды дереу сыртқа шығарып, қажет болса, өкпесіне дем беру амалдарын жасау керек, науқасты ауруханаға жеткізген кезде оның тыныштығын қамтамасыз ету керек.

Күйік шалған денесіне крем, май, өсімдік майын жағуға, порошок себуге, мақтамен сүртуге болмайды. Күйіктен пайда болған қабыршақтарды жаруға болмайды. Күйік шалған денеден киімді жұлып шешуге болмайды. Аузын күйік шалған адамға су немесе басқа да тамақ беруге болмайды.

*О.Мырзахметов пен М.Каршаловтың
«Тіршілік қауіпсіздік негіздері» дәрістер курсынан*

Анықта!

Өрт кезінде не істеу керек? Берілген ақпараттың дұрыс/бұрысын анықта.

Ақпарат	Дұрыс	Бұрыс
Жанған затты тезірек өшіріп, оттың өршуіне жол бермеу керек.		
Егер де сұйық зат жанса (май, еріткіш) оған су құюға болмайды, жарылыс болуы мүмкін. Отты қалың матамен немесе басқа бір затпен өшірген жөн.		
Өрт кезінде есік пен терезені ашып қойған дұрыс.		
Егер де от өршіп кетсе, өрт сөндірушілерді шақырып, газ бен тоқты өшіріп, сыртқа шығу қажет.		
Жоғарғы қабаттан су ағатын құбыр немесе арқан арқылы түсуге болады.		
Түтін арасынан өткенде, ауыз бен мұрынды сулы шүберекпен немесе орамалмен жабу керек.		
Жеделсатымен түскен дұрыс.		

Сел

Сел (сел жүру) – қатты жаңбыр немесе қардың тез еруі нәтижесінде тау өзендерінің бассейндерінде кенеттен пайда болатын су, құм және тас қоспасы аралас ағатын, үлкен жойқын күштің

ағыны. Соңғы 160 жылда Алматыда алты рет апатты сел болды. Мысалы, 1921 жылдың 8–9 шілде күндері болған сел көп адамның өмірін қиып кетті.

1963 жылы 7 шілде күні Есік өзенінің жоғарғы ағысында орналасқан Жарсай мұзды көлі жарылып, жойқын сел болды. Сел көл жағасындағы қонақүй мен мейрамхананы қиратып, тікелей Алматыға қарай бет алды. Осы апат салдарынан қаза тапқандардың нақты саны әлі күнге дейін белгісіз. Мұндай апат қайталанбас үшін, 60-жылдардың екінші жартысында Алматыны селден қорғау бойынша дүниежүзілік тарихта теңдесі жоқ жұмыстар жүргізілді, Медеу тау бөктерінде плотина (бөгет) салынды. Соған қарамастан, қаланың кейбір аудандарында қауіп әлі де сақталуда.

Селден қалай сақтану керек? Селден эвакуация арқылы ғана құтыла аласың. Төтенше жағдайда эвакуация жасау үшін, жақын тұрған қауіпсіз жерлерді білу қажет, бұл – таулар мен төбелердің беткейлері.

Эвакуация кезінде өзіңмен бірге алып кете алмайтын аса құнды заттарды үйге тығып, су тимейтіндей етіп жауып қою керек. Электр жүйелерін, газ, су құбырларын сөндіру керек. Тез тұтанатын жанғыш заттарды үйден шығарып, сыртта қазылған орға немесе ұраға (подвал) тастау керек. Есік пен терезені, ауа кіретін тесіктерді бітеп жауып қою керек. Құтқарушылардың кеңесін тыңдау керек.

*О.Мырзахметов пен М.Каршаловтың
«Тіршілік қауіпсіздік негіздері» дәрістер курсынан*

Жадында сақта!

Төтенше жағдай (ТЖ) – адам өміріне қауіп төндіретін жағдайлар. Олар өндірістік апат, жер сілкінісі, сел жүру секілді табиғи апат салдарынан болуы мүмкін. Террористік акт, әскери операциялар да төтенше жағдайға жатады. Халықты осындай қауіптен сақтау үшін, Төтенше жағдайлар министрлігі және Азаматтық қорғаныс штабы сияқты қызметтер ұйымдастырылған. Қандай да бір қауіп төнген жағдайда арнайы қызмет орындарына хабар беріп, көмекке шақыру керек.

112-ге хабарласыңдар! Бұл – Төтенше жағдайлар департаменті диспетчерлік қызметінің телефон нөмірі.

Басқа да төтенше қызметтердің нөмірлері:

Өрт сөндіру қызметі – 101;

Полиция – 102;

Медициналық жедел жәрдем – 103;
Газдың апаттық қызметі – 104;
Терроризмге қарсы қызметтің тікелей арнасы – 110.

Ойлан!

Тест сұрақтарын шеш.

1. Өртпен күресудің ең жақсы жолы:
А) терезені ашық қалдыру
Ә) оның пайда болуының алдын алу
Б) құтқарушылардың кеңесін тыңдау
2. Өрттің шамамен 80%-і:
А) аптап ыстықтан болады
Ә) құтқарушылардың кеңесін тыңдамаудан болады
Б) адамдардың кінәсінен болады
3. Қандай да бір қауіп төнген жағдайда, қай нөмірге хабарласып, көмек шақыру керек?
А) 112-ге
Ә) 111-ге
Б) 113-ке
4. Жер сілкінісі кезінде далада боласаң не істеу керек?
А) ғимараттар мен электр бағандары өтетін жерден қашықтау, ашық алаңға тұру
Ә) 111-ге хабарласу
Б) құтқарушыларға өзің туралы белгі беруге тырысу
5. Жер сілкінгенде жоғары қабаттың тұрғындары не істейді?
А) жеделсатымен төмен түседі
Ә) баспалдақпен түседі
Б) үйде қалып, қауіпсіз орынға жасырынады
6. Дұрыс емес жауапты тап. Сел кезінде...
А) электр жүйесі мен газ құбырларын сөндіру керек
Ә) құнды заттарды су тимейтіндей етіп жауып кету керек
Б) есік, терезелерді ашып кету керек

Жағдаяттық тапсырма

Жағдаяттарды шеш.

1-жағдаят. Сен достарыңмен ойын-сауық орталығына бардың. Кинотеатрда отырғанда, өрт дабылын естідің. Сенің әрекетің.

2-жағдаят. Сен отбасыңмен тау етегіндегі демалыс аймағына бардың. Кенеттен жаңбыр құйып кетті. Жаңбыр басылғанын күтіп тұрғанда, сел жүре бастады. Сенің әрекетің.

3-жағдаят. Сен 10-қабатта тұрасың. Күндіз жер сілкініп, аспашамдар жай ғана қозғала бастады. Сенің әрекетің.

Жасап көр!

1-топ өзара ойласып, адам өміріне қандай да бір қауіп төнгенде, ең алдымен жасалуы тиіс 10 әрекетті жазады.

2-топ бастауыш сынып оқушыларына арнап, жер сілкінгенде мектепте не істеу керектігі туралы жадынама жазады.

3-топ үйде, пәтерде өртті болдырмау жолдарын талқылап, өртті болдырмаудың 10 амалын жазады.

Оқы, қызық!

- Жер сілкінісі табиғи себептермен де, жасанды жағдайдан да болуы мүмкін. Мысалы, тау-кен жұмыстарын жүргізу кезіндегі жерасты жарылыстары жер сілкінісіне ұласуы әбден мүмкін.
- Жер сілкіністерінің 80%-ке жуығы Тынық мұхитының астында болады. Оның салдары жойқын цунамиге ұласуы мүмкін.
- Айда да жер сілкінісі, дәлірек айтқанда, Ай сілкінісі болады. Бұл жайлы зерттеу деректері өте аз.
- Алғашқы сейсмограф екі мың жыл бұрын Қытайда ойлап табылған.
- Жануарлар, мысалы, егеуқұйрықтар жер сілкінісі қаупін алдын ала сезе алады.
- Жер бетіндегі әрбір төртінші жер сілкінісі Жапонияда болады.

Білімді тексер!

- Қауіп төнгенде жасалатын қандай сақтық шараларын білдің?
- Кей жағдайларда қауіп-қатердің алдын алып, болдырмауға бола ма?
- Өзіңе ғана емес, айналаңдағыларға қауіп төндірмеу қаншалықты маңызды?

§19.

Төтенше жағдайларда өзіме және басқаларға қалай көмектесе аламын?

● Меңгерілетін білім:

- Төтенше жағдайдың не екенін білу;
- Төтенше жағдайда не істеу керек екенін білу;
- Төтенше жағдайда өздерін қалай ұстауы керектігін білу;
- Төтенше жағдайда қатаң тәртіпке бағыну, дұрыс әрекет ете алуды меңгеру.

● Кел, ойланайық!

- Төтенше жағдай деген не?
- Төтенше жағдай жарияланғанда не істеу керек?
- Неліктен төтенше жағдайда азаматтардың құқықтары мен бостандықтары саналы түрде шектеледі?

Түйін сөздер

Табиғи апаттар
Техногендік апаттар

Төтенше жағдай

Төтенше жағдай – мемлекетке төнген түрлі қауіпке байланысты Президент немесе парламент жариялайтын уақытша режим. Ол табиғат апаты, соғыс қаупі, техногендік апат, халық ішіндегі толқу т.б. жағдайларда жарияланады. Мұндай уақытта азаматтардың құқықтары мен бостандықтары саналы түрде шектеледі, бейбіт кездегі заңдар күшін тоқтатып, төтенше заңдар шығарылады. Төтенше жағдай жариялай отырып, мемлекет басшысы өзіне көптеген абсолютті өкілдіктер алады. Түрлі мемлекеттік органдар өз қызметтерін өзгертеді. Олар жаңа заңдық кеңістікте қатаң тәртіпке бағына отырып, қызмет жасауға мәжбүр болады. Төтенше жағдай жариялау уақыты, мерзімі, сол кездегі билікке берілетін өкілеттіктер дәрежесі ел Конституциясында анықталады.

Төтенше жағдай – адамдардың қаза табуына әкеліп соққан немесе әкеліп соғуы мүмкін, олардың денсаулығына, қоршаған ортаға және шаруашылық нысандарына нұқсан келтірген немесе келтіруі мүмкін, халықты едәуір дәрежеде материалдық шығындарға ұшыратып, тіршілік жағдайын бұзған немесе бұзуы мүмкін авария, зілзала не апат салдарынан белгілі бір аумақта туындаған жағдай. Төтенше жағдай пайда болу себептеріне қарай табиғи сипаттағы және техногендік сипаттағы төтенше жағдайлар деп екіге бөлінеді.

Табиғи сипаттағы төтенше жағдай	Техногендік сипаттағы төтенше жағдай
1. Табиғи қауіптер (геодене, геологиялық, метеорологиялық, агрометеорологиялық, гидрогеологиялық қауіптер). 2. Табиғи өрттер, індеттер, ауылшаруашылық өсімдіктері мен ормандарына аурулар мен зиянкестердің зақымдануы салдарынан төтенше жағдайлар.	Өндірістік қауіпті факторлар, көліктік және басқа да жазатайым оқиғалар, өрттер, жарылыстар, радиобелсенді заттардың қалдықтары, ғимараттардың және т.б. құлауы, бөгеттердің жарылуы, электр және байланыс жүйелеріндегі апаттар.

«Қазақстан» ұлттық энциклопедиясынан

Талда!

- Мәтінді оқығанда ойыңда не сақталып қалды? Неліктен?
- Неліктен төтенше жағдайда мемлекет басшысы өзіне көптеген абсолютті өкілдік алады?
- Мәтін бойынша кестені толтыр.

Маңызды фраза	Не үшін маңызды?

Жасап көр!

Суреттегі іс-әрекеттерге қарап, төтенше жағдайларға жақындарыңа, жарақат алғандарға қалай көмектесуге болатыны туралы нұсқаулық жаз.

Анықта!

«Бағдаршам» әдісін пайдаланып, төтенше жағдайда дұрыс әрекет етудің жолдарын анықта.

	Тоқта!	Сабыр сақта!..
	Ойлан!	Мәселе неде?..
	Таңдау жаса!	Өзің сенім артатын ересектерден ақыл-кеңес ал!..

Жағдаяттық тапсырма

Жағдаяттарды шешіңдер.

1-жағдаят. Қалада төтенше жағдай жарияланды. Соған қарамас-тан, бауырың өз құқықтары мен бостандықтарын алға тартып, үйінде жалғыз отырған досына баруға шешім қабылдап, жолға шықты. Сенің әрекетің.

2-жағдаят. ТЖ аймағында қалған үйге кіруге мәжбүр болдың, үйде электр жарығы жоқ. Сенің әрекетің.

3-жағдаят. Жер сілкініп жатыр. Інің телефонмен досына қоңырау шалып, төтенше жағдай туралы өз сезімін айтуда. Сенің әрекетің.

Талқылаңдар!

Төтенше жағдайларда бірінші кезекте не істеу керектігі туралы өзара пікірталас өткізіп, мәтінді толықтырыңдар.

1. Күнделікті бос уақытта отбасыңмен, туыстарыңмен мына мәселелерді талқылау:

1) төтенше жағдай болады деген хабарды алған сәтте өздерін қалай ұстауы керектігі жайында;

2) ...

2. Алғашқы хабарламаларды ала салысымен, осыған кірісу:

1) радио мен теледидарды қосып, қайда не болып жатқаны туралы хабарламалар алу;

2) ТЖ бойынша әрекет жоспарын нақтылау;

3) ...

3. Төтенше жағдай кезінде қайда телефон шалу?
 - 1) төтенше жағдай қызметтеріне
 - 2) ...
4. Алғашқы қажеттілік жиынтығын дайындау:
 - 1) алғашқы жәрдемнің дәрі қорабы;
 - 2) консервіленген азық-түліктер және пластик бөтелкелердегі ауыз су;
 - 3) телефон, ...;
 - 4) ...
5. Эвакуация кезінде нені білу керек?
 - 1) қатер төнген жағдайда қай жерді паналайсың?
 - 2) орнында қалуға болмайтын жағдайда қандай жолмен эвакуацияланасың?
 - 3) ...
6. ТЖ аймағында қалған үйіңе қайтқанда, мынаған сақ бол:
 - 1) үйге кірме, себебі ...;
 - 2) ғимаратты ... қарап шығып, адамдардың қайта кіруіне болатынын не болмайтынын анықтайды;
 - 3) үйде немесе үйдің айналасында ... жоқ екеніне көз жеткіз.
 - 4) ... аулақ бол.

Зертте!

Қазақстанда болатын табиғи және техногендік апаттар туралы зерттеу жүргіз. Қай түрі қай өңірлерде жиі кездеседі, олардың себептері, алдын алу жолдары туралы мониторинг жүргіз.

Апаттар	Қай өңірлерде болады?	Себептері	Алдын алу жолдары	Апаттың зардаптарын жою

Білімді тексер!

- Төтенше жағдайда өзінді қалай ұстауды білдің бе?
- Төтенше жағдайда қатаң тәртіпке бағынуды, дұрыс әрекет ете алуды меңгердің бе?

§20.

Өмір мен денсаулыққа қауіпті жағдайлардан қалай шығуға болады?

Меңгерілетін білім:

- Адам өміріне, денсаулығына, бостандығына, қадір-қасиетіне төнген қауіптердің қандай болатынын білу, түсіну;
- Еліміздің ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары екенін түсіну;
- Өз өміріне, денсаулығына, бостандығына, қадір-қасиетіне төнген қауіптерден қорғана алу жолдарын білу.

Кел, ойланайық!

- Адам өміріне, денсаулығына, бостандығына, қадір-қасиетіне қандай қауіптер төнуі мүмкін?
- Ондай қауіп-қатерлерден қалай қорғануға болады?
- Адам өміріне, денсаулығына, бостандығына, қадір-қасиетіне қауіп төндірген адам қандай жауапкершілікке тартылады?

Жеке адамға қарсы қылмыстар туралы түсінік және олардың жіктелуі

Жеке адамға қарсы қылмыстар туралы нормалар жеке адамның игіліктерін, атап айтқанда, өмірін, денсаулығын, жеке адамның ар-намысын, еркіндігін және т.б. қорғауды өзіне мақсат тұтады. Мұнда жеке адамға ғана емес, сонымен қатар қоғамға да ең қымбат қазына болып табылатын игіліктердің жиынтығы туралы сөз болып отыр. Қылмыстық кодекстің маңызды міндеттерінің бірі ретінде адамның құқықтары мен бостандықтарын қылмыстық қолсұғушылықтан қорғау танылған. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің Ерекше бөлімінің бірінші тарауы «Жеке адамға қарсы қылмыстар» деп аталады. Жеке адамға қарсы қылмыстарға:

1. Өмірге қарсы қылмыстар: адам өлтірудің барлық түрі; абайсызда кісі өлтіру; өзін-өзі өлтіруге дейін жеткізу.
2. Денсаулыққа қарсы қылмыстар: денсаулыққа қасақана және абайсызда зиян келтірудің түрлері; соз ауруларын жұқтыру, адамның иммун тапшылығы вирусын (ВИЧ/ЖҚТБ) жұқтыруы.
3. Адамның өмірі мен денсаулығын қауіпті жағдайға қалдыратын қылмыстар: заңсыз аборт жасау, науқасқа көмек көрсетпеу, қауіпті жағдайда қалдыру.

4. **Жыныстық қылмыстар:** зорлау, көмелеттік жасқа толмағандардың жыныстық қолсұғылмаушылығына және қалыпты дамуына қарсы жасалған қылмыстар.
5. **Жеке адамның бас бостандығына қарсы қылмыстар:** адамды бас бостандығынан заңсыз айыру, адам ұрлау, психиатриялық стационарға заңсыз орналастыру, адамдарды саудаға салу.
6. **Адамның қадір-қасиеті мен ар-намысына қарсы қылмыстар:** жала жабу және қорлау.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 1-бабында «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары» – деп айқын көрсеткен.

«Құқықтану» оқулығынан

Вирустар да адам өміріне қауіпті

QazVac вакцинасы – ҚР Білім және ғылым министрлігінің Биологиялық қауіпсіздік мәселелері жөніндегі ғылыми-зерттеу институты әзірлеген COVID-19-ға қарсы белсенділігі жойылған вакцина. Бұл вакцина дәстүрлі және тиімді болып саналады, оны дайындау технологиясы күрделі емес әрі вакциналардың басқа түрлеріне қарағанда қауіпсіз. Сондықтан қазақстандық ғалымдар инактивтендірілген вакцина жасау туралы шешім қабылдады.

Биологиялық қауіпсіздік мәселелері ғылыми-зерттеу институтының директоры Күнсұлу Зөкарияның жетекшілігімен әзірленген QazVac вакцинасына III фазалық клиникалық сынақ өткізілді. Сынақ нәтижелері вакцинаның адам үшін тиімділігі мен қауіпсіздігін, сондай-ақ жоғары иммунитетті қалыптастыра алатын мүмкіндігін көрсетті.

«Алматы ақшамы» газетінен

Талда!

- Өз өміріңе, денсаулығыңа, бостандығыңа, қадір-қасиетіңе қауіп төнгенде, одан қорғана аласың ба? Кімнен көмек сұрайсың?
- Жеке адамға қарсы қылмыстар туралы білу болашақта өз бостандығың мен құқығыңды қорғай алуыңа пайдасы тиеді деп ойлайсың ба?
- Вирустық инфекцияның адам өміріне қаншалықты қауіпті екенін тобыңмен талқыла.

Жағдаяттық тапсырма

Жағдаяттарды мұқият оқып, кестені толтырыңдар.

1-жағдаят. Сенің танысыңа сыныптастары қол жұмсаған. Танысың бұны жігіттердің жай ғана «сөйлесуі» деп ойлайды. Сенің әрекетің.

2-жағдаят. Жасы үлкен оқушы өзінің өзге оқушыға жасаған әлімжеттігін ешкімге айтпауыңды сұрап, қорқытып, айтсаң өміріңе қауіп төндіретінін ескертті. Сенің әрекетің.

3-жағдаят. Өзің тұратын үйдің ауласынан қыз балаға бір ер азаматтың нәпсіқұмарлық сипаттағы іс-әрекеттер көрсетіп жатқанын байқадың. Сенің әрекетің.

Жағдаят	Сенің әрекетің

Ойна да ойла!

Рөлдік ойындар. Рөлдерді бөліп алып, жағдаяттарды сахналаңдар.

1. Ауладағы футбол алаңының баршаға ортақ болғанына қарамастан, Омар деген бала «өз ережесін» алға тартып, сендерге онда кіруге, жүріп тұруға тыйым салды. Мәселені қалай шешуге болады?
2. Жақын досың жұқпалы аурумен науқастанып қалды. Достарың оның көңілін сұрап, үйіне кіріп шықпақ болды. Сенің әрекетің қандай болмақ?

Жадында сақта!

Қазақстан Республикасының Конституциясы. 1-бап

Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары.

Қазақстан Республикасының Конституциясы. 13-бап

Әркімнің өз құқықтары мен бостандықтарының сот арқылы қорғалуына құқығы бар. Әркімнің білікті заң көмегін алуға құқығы бар. Заңда көзделген реттерде заң көмегі тегін көрсетіледі.

«SOS» белгісін білесің бе?

Бас бармақты төрт саусақтың астына жіберіп, жұдырықты түю белгісін қиын жағдайға тап болған адам қолдана алады. Бұл – әлімжеттік, зорлық-зомбылық көргенде, көмек сұраудың бүкіләлемдік белгісі.

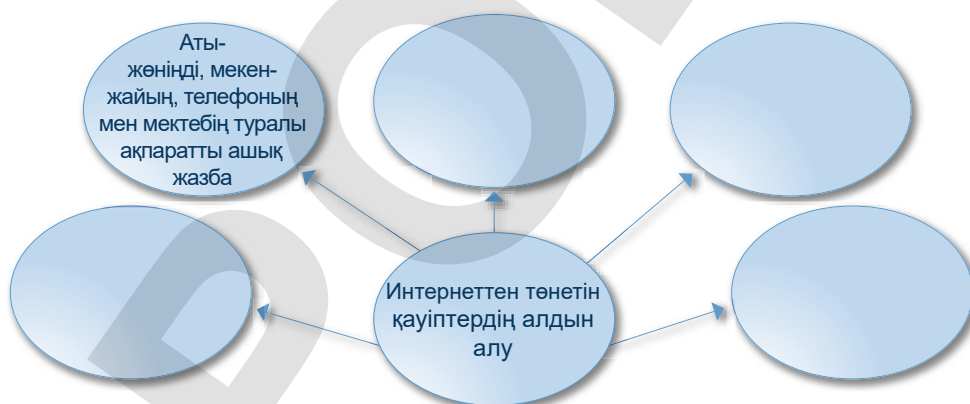
Егер автобуста т.б. жерде біреу қол жүгіртсе, көзбен не сөзбен тиіссе, қолыңды жоғары көтеріп, «Мен зәбір көрдім» деген халықаралық белгімен көмек сұра.

Кәмелетке толмаған баланы қорғау – әрбір Қазақстан азаматының міндеті.

Зертте!

1. Өзің ізденіп, мектеп оқушылары арасында қай құқықбұзушылық жиі кездесетіні туралы мәліметтерді тауып, зерттеу жұмысын жаз. Қылмыстың алдын алу жолдарын ұсын.
2. Интернеттен де жасөспірімдерге қауіп төнетінін білесің. Оларды болдырмау жолдарын зерттеп, сызбаны толтыр.

Білімді тексер!

1. Адам өміріне, денсаулығына, бостандығына, қадір-қасиетіне қандай қауіптер төнуі мүмкін? Ондай қауіп-қатерлерден қорғану жолдары туралы не білдің?
2. Бүгінгі сабақты қорытындылап, кестені толтыр.

Білемін	Білгім келеді	Үйрендім

● Меңгерілетін білім:

- Алкоголь, психобелсенді заттар, темекі, электрондық темекі, энергетикалық сусындардың адам денсаулығы мен өміріне кері әсерін білу;
- Зиянды нәрселерді тұтынудың қайғылы салдарын түсіну, олардан саналы түрде бас тарту.

● Кел, ойланайық!

- Адамдар неліктен алкогольді, психобелсенді заттарды, темекіні, электрондық темекіні, энергетикалық сусынды пайдаланды деп ойлайсың?
- Мұндай зиянды нәрселерді тұтынудың салдарын білесің бе? Өмірден мысал келтіре аласың ба?
- Адамның алдында әр кезде таңдау тұратынын білесің бе? Өзің өзгерге «жоқ» деп айта аласың ба?

Жаман әдеттерді білесің бе?

Психобелсенді заттар (ПБЗ) – адамның физиологиялық немесе психикалық күйін өзгертуге қабілетті табиғи немесе синтетикалық химиялық заттар. Күнделікті өмірде «есірткі» деп аталады. Психикалық белсенді заттар заңмен рұқсат етілген және заңмен рұқсат етілмеген деп бөлінеді. Заңмен рұқсат етілген ПБЗ-ларға қолдануға, сақтауға және таратуға заңмен тыйым салынбаған заттар кіреді: никотин, алкоголь, кофеин. Бұлардың көпшілігінің адам ағзасына зиянды бар, кейде өлім-жітімге әкеледі. Олар ашық қолданылады және адамдар ол үшін заңды (қылмыстық) жауапкершілікке емес, тек жеке жауапкершілікке тартылады.

Заңмен рұқсат етілмеген ПБЗ-ға оларды қолдану, тарату және сақтау заңға қайшы болып табылатын заттар жатады. Олар – түрлі наркотикалық заттар. Сатумен айналысатын, басқалардың осы заттарды қолдануына итермелейтін, сондай-ақ оларға тәуелділіктен емделуден әдейі бас тартатын азаматтар қылмыстық жауапкершілікке тартылады. Ішімдік қолданатын балалар мен жасөспірімдер ауруға

ұшырайды, жүрек соғысының жұмысы, бауырдағы ферменттердің бөлінуі бұзылады, бүйректің сүзгіден өткізу қызметі бұзылады, есте сақтау және ойлау қабілеті нашарлайды. Ішімдікке құмарлық әртүрлі қылмыстардың себебіне айналады. Заңмен рұқсат етілмеген наркотиктер жасөспірімнің психикасын толығымен дерлік жансыздандырады, осылайша ол ойлануға, шешім қабылдауға, жүріс-тұрысын басқаруға, яғни барлығы сияқты өмір сүруге қауқарсыз болады. Наркомания мен токсикомания – ауыр сырқат.

Есірткіге физикалық тәуелділік пайда болған кезде, адамның мінез-құлқы мен өмірлік қызығушылықтары өзгере бастайды. Ол үшін есірткіге құштарлығын қанағаттандыру негізгі уайымға айналады. Бұл жағдайда адамның өмір салты, мінез-құлқы және қоршаған ортаға қарым-қатынасы өзгереді. Нашақорлықтың бұл кезеңінде адам ұстамсыз, ызалы, күдікті және өкпешіл болып кетеді. Жақындары мен өз тағдырына салғырт қарайды. Нашақор мен токсикоманның организмі бірте-бірте әлсіреп, физикалық түрде қаусап қалады. Организмнің бүкіл қорғаныш күштері әлсіреп, нәтижесінде кез келген аурулар жұғып және қозуы мүмкін. Нашақордың өмір ұзақтығы 20–30 жасқа қысқарады.

Темекі шегу де өлімге душар етеді. Адамды созылмалы ауруларға шалдықтырып, өмірлерін қысқартады. Адам денесіндегі барлық ағзалар темекіден зардап шегеді, инфаркт (жүректің бөліктерінің өлуі), инсульт (миға қан құйылу), асқазан жарасы, обыры секілді аурулардың салдарынан мүгедектікке тап болады. Олар өмір бойы өкпе ауруларымен ауырады, жөтеліп жүреді.

Балаларға темекі шегу ересектерге қарағанда 2 есе қауіпті. Балалардың қатарынан 2–3 темекі шеккеннен жүрегі тоқтап қалған жағдайлар да кездескен.

Ғалымдар шылымқорлардың есте сақтау қабілеті нашар, физикалық денсаулығы әлсіз, психикасы тұрақсыз болады деген шешімге келді, олар ақырын ойланады, нашар естиді, сырт кебеті өзгереді, жағымсыз иіс пайда болады. Олардың терісі тез қартайып, дауыстары қарлығып, тістері сарғайып кетеді. Темекі шегу ұлдар мен қыздардың репродуктивтік денсаулығына әсер етеді.

Темекі шегу біздің басқа да пайдалы затқа жұмсауға болатын ақшамызды құртады. Мысалы, күніне бір қорап темекі шегетін адам, оған орта есеппен 350 теңге жұмсайды. Аптасына темекіге кететін шығыс – 2450 теңге, айына – 10 500 теңге, жылына – 126 000 теңге. Темекіден бас тартқан жағдайда әжептәуір ақшаны үнемдеуге немесе оны жағымды және пайдалы заттарға жұмсауға, мысалы, денсаулық пен сұлулықты сақтау үшін спорт, жаттығу залына баруға, йогамен, бимен айналысуға, кинотеатр, театрларға баруға, көп көгөніс пен жемістер, шырындар сатып алып тұтынуға, киім сатып алуға және т.б. болады.

Темекі шеккеннен темекі шекпейтін адамдар да зардап шегеді. Шылымқор темекінің құрамындағы зиянды заттардың жартысын сыртқа үрлейді. Бұл ауамен айналадағы темекі шекпейтін адамдар демалуға мәжбүр, бұл олардың денсаулығына әсер етеді.

Темекі шегу жұмыс пен бизнеске кедергі келтіреді. Көптеген компаниялар шылымқорларды жұмысқа алудан бас тартады.

Темекі шегу өрттің себебі болып табылады, материалдық құндылықтарды жояды.

Темекі шегу сәнсіз. Қазір терінің тегіс болуы, беттің таза болуы, жарқыраған тіс, спорттық сымбат пен күшті бұлшық ет сәнді.

Еуропа мен Америка темекіден бас тартуда. Көптеген елдерде жасөспірімдерге темекі шегуге тыйым салатын заңдар қабылданған. 31 мамыр Дүниежүзілік темекісіз күн деп белгілеген.

Қазақстанда спорттық, оқу және медициналық мекемелерде, шипажайларда, көліктерде, мейрамханалар мен кафеде темекі шегуге тыйым салынған.

О.И.Накаткова

Талда!

- «Психобелсенді заттарды тұтыну – адамның өз өмірінен, армандары мен мақсаттарынан бас тарту, қара түнек өмірге жолдама» деп түйіндеуге бола ма?
- Темекі шегудің адам ағзасына қандай зияны бар? Темекі қораптарындағы суреттерге назар аударып көрдің бе?
- Зиянды әдеттер мен саламатты, саналы дұрыс әрекет стратегиясының арасындағы таңдауды қалай жасауға болады?
- Ұлы Абайдың өлеңін QR кодтан тыңда. Сол замандағы жағымсыз мінез бен жаман әдеттер әлі де бар ма?

Жағдаяттық тапсырма

Жағдаяттарды оқып, шешіндер.

1-жағдаят. Саған сыныптас досың темекі шегіп керуге ұсыныс жасады. Осы сәтте бойымызда екі болмыс күресе бастайды. Оның бірі: «Тоқта, аузыңа алушы болма! «Жоқ» деп айтып, бұрылып, кетіп қал!» – десе, екіншісі: «Шегіп көр, бәрі де шегеді», – дейді. Бірінші болмыс: «Өміріңді бақытсыздыққа бастайтын жаман әдет», – десе, екінші болмыс: «Жассың ғой бәрін де жасап көр!» – дейді. Осылайша екі болмыс өзара күреседі. Қайсысы күшті болса сол жеңеді. Осындай жағдайдағы сенің әрекетің.

2-жағдаят. Сенің достарыңның бәрі энергетикалық сусын ішеді. Ал сенің оны ішкің келмейді, сол үшін олар сені шеттете бастайды. Сен олардан бөлініп кете алмайсың. Не істер едің?

3-жағдаят. Сенің жақсы араласатын досыңның аузынан темекінің иісі шығатынын байқадың, өзіне бұл әдеттің өте зиян екенін айттың. Ол бір рет тартқаннан ештеңе болмайтынын айтты. Ата-анасына айтайын десең, досыңның көңілін қимайсың. Сен досыңды қалай құтқарар едің?

Ойна да ойла!

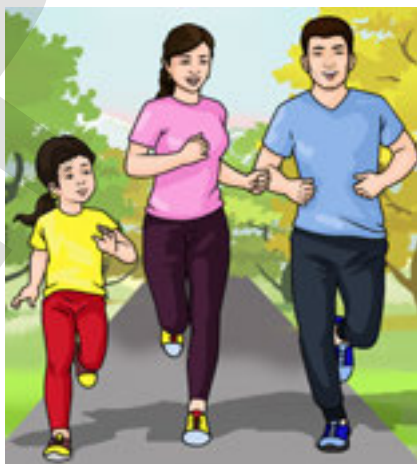
Рөлдік ойындар. Диалогтерді рөлге бөліп алыңдар. Әрбір уәжге қарсы жауап айтып, диалогті сахналаңдар.

- Бір реттен ештеңе болмас.
- Біз кішкентай бала емеспіз!
- Елдің бәрі осылай жасайды ғой.
- Ештеңе болмас, бәрі өтеді.
- Көп ойланудың, басыңды ауыртудың қажеті қанша?
- Адам бәріне де үйренуі керек.
- Үлкендер де солай істейді.
- Ешкімді тыңдама!

Жасап көр!

1-топ суретке қарап, «Біз саламатты өмірді таңдаймыз!» ұранымен флешмоб өткізеді.

2-топ психобелсенді заттарды тұтынудың адам өміріне тигізетін зияны туралы бейнероликтер, бейнесюжеттер, қысқаметражды фильмдер жасайды.

3-топ психобелсенді заттарды тұтынудың адам өміріне тигізетін зияны туралы инфографикалар, үнпарақтар, плакаттар жасап, таратады.

Жадында сақта!

Психобелсенді заттардан бас тартудың жолдары

1. Түсіндіріп жатпай-ақ, жай ғана «жоқ» деп айту.
2. Бас тартып және оның себебін түсіндіру.
3. Бас тартып, кетіп қалу.
4. Темекі шегуді ұсынса, назар аудармау.
5. Темекі шекпейтін адаммен бірігуге тырысу.
6. Темекі шегетіндерді тобына қосылмау.

Зертте!

Жақсы қасиеттерді жетілдіру, кемшіліктерді жою, саналы және мақсатты іс-әрекет жасау, өзін-өзі тәрбиелеу жолдарын кестеге жаз.

Жақсы қасиеттерді жетілдіру

Өз бойындағы кемшіліктерді жою

Саналы және мақсатты іс-әрекет жасау

Өзін-өзі тәрбиелеу

Біліміңді тексер!

Сократтың «Адам – құл, өзін жеңіп ұстамаған» деген ойын тақырып етіп алып, эссе жаз.

V БӨЛІМ.

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТ

Досым, сен осы бөлімді оқу арқылы:

- табиғаттың ажырамас бөлігі екенінді түсініп, табиғатты, қоршаған ортаны қас-терлеуге, қорғауға ұмтылатын боласың;
- табиғаттың байлығына ұқыпты қарайтын, қоршаған ортаның жай-күйіне жауапты, экологиялық сауатты, әлеуметтік белсенді тұлға болудың қажеттілігін сезінесің;
- табиғи апаттардың экологияға тигізетін әсері туралы біліп, экологиялық тұрақтылықты сақтаудың маңыздылығын ұғынасың;
- табиғат аясына демалуға шыққанда атқарылатын міндеттерді біліп, ағаш отырғызу мен көгалдандыру шараларына үлес қосу керектігін түсінесің.

● Меңгерілетін білім:

- Табиғи ресурстар туралы ұғымды кеңейтіп, түсінікті толықтыру;
- Адамның табиғаттың ажырамас бөлігі екенін түсіну, саналы іс-әрекет жасау арқылы табиғатты, қоршаған ортаны қастерлеу мен қорғауға ұмтылу;
- Қоршаған ортаның жай-күйіне жауапты, табиғаттың байлығына ұқыпты қарайтын экологиялық сауатты да мәдениетті, әлеуметтік белсенді тұлға ретінде қалыптасу.

● Кел, ойланайық!

- Табиғи ресурстар деген не? Олардың түрлері туралы не білесің?
- Табиғи ресурстарды сақтау жолдары туралы не білесің?
- Қазіргі кезде табиғи ресурстар тиімді пайдаланыла ма?
- Өзіңнің тұрғылықты жерінде қандай пайдалы қазбалар өндіріледі?

Түйін сөздер

Табиғи ресурстар
Экологиялық мәдениет

Табиғат ресурстары

Табиғат ресурстары – қоғам мен қоғамдық өндірістің түрлі қажеттілігін қанағаттандыру үшін, өндірістік күштерді дамытудың осы деңгейінде қолданылатын (немесе қолданылуы мүмкін) табиғат элементтері, табиғаттың маңызды компоненттері мен табиғат жағдайларының бір бөлігі.

Табиғат – адамзат қоғамының өмір сүру және іс-әрекетінің қайнар көзі. Өнім өндіру және өмірлік қажеттіліктерін қанағаттандыру процесінде адамзат табиғат ресурстарының әр түрін пайдаланады. Жалпы, адамзатқа неғұрлым маңызды міндеттер – қоршаған ортаны жақсы жағдайда сақтау, қоғамның бірте-бірте көбейіп келе жатқан қажеттіліктерін әртүрлі табиғи ресурстармен қамтамасыз ету.

Табиғатты қорғау – адам әрекеті мен қоршаған ортаның өзара әрекетін қолдауға бағытталған, табиғи ресурстардың сақталуы мен қалпына келтірілуін қамтамасыз ететін, қоғам қызметі нәтижесінің табиғат пен адам денсаулығына тікелей және жанама әсерін ескертетін шаралар жүйесі.

Табиғат ресурстары – адамзат қоғамының өмір сүруі мен тіршілігі үшін қажетті табиғи денелер мен табиғат құбылыстары.

Табиғат ресурстарының экологиялық жіктелуі олардың қорларының сарқылу және қалпына келу

белгілеріне негізделген. Бұл белгілері бойынша ресурстар былай бөлінеді:

Табиғи ресурстарды пайдалану процесінде олардың көпшілігі ресурстық цикл деп аталатын күрделі айналымға түседі. Ресурстық цикл дегеніміз – белгілі бір заттардың немесе заттар топтарының өзгеруі мен оларды адамның пайдалануы.

География оқулығынан

Талда!

- Табиғат ресурстары туралы не түсіндің, «жалпы ресурстар» деген не?
- Табиғат ресурстарын қандай белгілері бойынша топтастыруға болады?
- Табиғат ресурстары есебінен халықтың қандай қажеттілігі қанағаттандырылады?
- «Адам – табиғаттың ажырамас бөлігі» және «табиғат пен адам – қатар ұғым» деген тұжырымдамаларды дәлелде.
- QR-кодтан «Климаттың өзгеруі» мәтінін тыңдап, табиғат ресурстарын оңды-салды пайдалану қандай климаттық өзгерістерге әкелетінін, оның адам денсаулығына әсерін әңгімеле.

Бұл маңызды

Табиғи ресурстар – адамзат қоғамының өмір сүруі мен тіршілігі үшін қажетті табиғи денелер мен табиғат құбылыстары, жер, су, әуе байлықтары, пайдалы қазбалар, орман, өсімдіктер мен жануарлар дүниесі түріндегі табиғи, экономикалық, өндірістік ресурстар.

Экологиялық мәдениет – адамның табиғатқа әсерінің әлеуметтік реттеушілерінің жиынтығы. Экологиялық мәдениеттің маңызды құрамдас бөлімдері өзара тығыз байланысты, сондықтан адамның ауаға, табиғи суларға, жердің топырақ жамылғысына, өсімдіктер мен жануарларға қатысты шаруашылық және тұрмыстық қаракеті санитарлық-экологиялық талапқа сай болуы тиіс.

Оқы, қызық!

Дүниежүзі елдері арасында табиғи ресурстардың мөлшері бірдей емес. Ресей, АҚШ, Канада, Қытай, Аустралия, Қазақстан сияқты бір-қатар ірі елдерде ғана олардың бай қоры бар.

Қазақстанның жер қойнауынан пайдалы қазбалар көп. Еліміз вольфрам қоры бойынша дүниежүзінде 1-орында, уран, фосфор және хромит кендерінен 2-орында, ал молибден мен қорғасыннан 4-орында. Батыс аймақтарда мұнай мен газдың мол қоры шоғырланған.

Пайдалы қазбалардың ішінде темір кені үлкен маңызға ие. Темір кені қара металлургия өнеркәсібін дамыту үшін дүниежүзінің 50 елінде өндіріледі. Ірі өндірушілер – Қытай, Жапония, АҚШ, Ресей, Германия.

Қазақстанның түсті металлургиясының ірі орталықтары Шығыс Қазақстан, Алматы, Түркістан, Қарағанды, Қостанай, Павлодар облыстарында орналасқан.

Даналардан шыққан сөз

Б.Момышұлының өсиетін оқып, ой түйінде.

...Ертедегі ата-бабаларымыз табиғатты өзінің асыраушысы, өмірінің мәні мен сәні ретінде қасиеттеп, киетұтқан. Олар Табиғат-ананың тылсым тынысын тыңдап, үнін естіп, қат-қабат құпия сырларын ұғуға құлшыныпты. Әлемдегі ең ұлы кітапты Жаратылыстың өзінен оқып, тағылым алып, тәжірибе жинапты... Сол түйсінген ұғым-түсініктері негізінде әлем тіршілігі жайлы, болмыс туралы

дүниетанымы қалыптасқан. Салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, ырым-тыйымдары, үрдістері пайда болған.

Түп бабаларымыздың бізден артықшылығы – олардың табиғаттан бөлінбегендігінде. Адам мен Жаратылыс арасындағы көзге көрінетін-көрінбейтін тығыз байланысты бұзбаған.

Табиғатқа зорлық жасап, «бермесін тартып аламыз» деп, қатыгездік көрсетпеген. Табиғаттың тепе-теңдік заңдылықтарын сақтауды бізден артық білгеніне күмәнім жоқ деп айта аламын.

Бауыржан Момышұлы

Жасап көр!

I топ кестеде берілген тапсырманы жазбаша орындап, өз ойларымен бөліседі.

Табиғаттың адамға сыйы	Адамның табиғатқа жақсылығы	Табиғатқа жасалған қиянат

II топ Сайф Сараидің «Ағаштың жемісін жеймін десең, түбіне балта шаппа» деген нақыл сөзін басшылыққа ала отырып, бүгінгі сабақтың тақырыбымен байланыстырып, аргументті эссе жазады.

III топ «Біз табиғи ресурстарды қалай пайдаланамыз?» тақырыбында брифинг өткізеді.

1. Елімізде қандай табиғи ресурстар бар?
2. Басқа елдерден қандай ресурстарды сатып алу қажет?
3. Қолда бар ресурстардан не өндіре аламыз? Қандай жаңа заттар өндіруге болады?
4. Ресурстарды көбейту мен үнемдеудің жолдары қандай?

Зертте!

1. Қазіргі уақытта дүниежүзінде табиғат ресурстарын сақтау, үнемдеу үшін қандай жұмыстар жүргізіліп жатыр? Дереккөздерден ізденіс жұмыстарын жасау арқылы негізгі бағыттарын зерттеп, өз пікірінді білдір.
2. Электр энергиясын өндіру үшін жұмсалатын табиғат ресурстарын (су, көмір, мұнай, газ) қалай үнемдеуге болады? Суретке қарап,

Қазақстандағы балама энергия көздерін өндіру туралы зерттеу жұмысын жаз.

Білімді тексер!

- Табиғи ресурстар мен олардың түрлері және оларды пайдалану туралы не түсіндің?
- «Жер бетіндегі барлық тіршілік атаулы Табиғат-анаға қарыздар» деген сөйлемді қалай түсінесің?
- Экологиялық мәдениетті қалай қалыптастыруға болады?

Меңгерілетін білім:

- Экологиялық тұрақтылықты сақтау жөнінде білімді жетілдіру;
- Экожүйені сақтаудың маңызды шарттары туралы түсініктерін кеңейту;
- Қазақстандағы «Жасыл ел» бағдарламасының маңызы туралы білу.

Кел, ойланайық!

- Экологиялық тұрақтылық дегенді қалай түсінесің?
- Экожүйені сақтаудың қандай маңызды шарттарын ұсынар едің?
- Еліміздегі «Жасыл ел» бағдарламасы туралы білесің бе?
- Экологиялық тұрақсыздықтың әсері туралы сенің пікірің қандай?
- Қазақстанның және өзің тұратын өңірдің экологиялық ахуалы туралы не айтар едің?

Түйін сөздер

Экологиялық тұрақтылық
Экожүйе
«Жасыл ел»

Экологиялық тұрақтылық деген не?

Экологиялық тұрақтылық жердің экожүйелеріне артық жүктемесіз адамның өмір сүру сапасын жақсартуға бағытталады. Бұл – адамзат мәдениеті мен тірі әлем арасындағы тепе-теңдік құру. Адам бұл тепе-теңдікті табиғи ресурстарды ретсіз жұмсамай, сарқылтпай өмір сүру арқылы сақтай алады.

Экологиялық тұрақтылық ғаламшардың жай-күйіне назар аударады, күн сайын пайдаланылатын ресурстарды үнемдеуге, тіпті кейбіреуін қалпына келтіруге шақырады. Кең мағынада экологиялық тұрақтылық бүкіл жаһандық экожүйені (мұхиттар, тұщы су жүйелері, жер және атмосфера) қамтиды. Дегенмен экологиялық тұрақтылық принциптері шағын үй бақшасының масштабына дейін кез келген көлемдегі экожүйелерге қолданылуы мүмкін.

Шынайы тұрақтылықты жүзеге асыру қоршаған орта, қоғам және экономика арасындағы байланыстарды түсінуді талап етеді. Адамдар жергілікті, ұлттық және халықаралық деңгейде күнделікті өмірдің барлық аспектілеріне енетін тұрақтылыққа ұмтылуы керек.

*Қазақ ұлттық
энциклопедиясынан*

Экологиялық кодекс – түбегейлі жаңа құжат

2019 жылы жетекші сарапшылар мен бизнес-қоғамдастық ең үздік халықаралық тәжірибеге негізделген ҚР жаңа Экологиялық кодексін әзірледі. Желтоқсан айында Үкіметтің кезекті отырысында ҚР Экологиялық кодексінің жаңа редакциядағы жобасы мақұлданды. Кодекс 7 негізгі қағидадан тұрады, олардың бастысы – «ластаушы өзі төлейді және түзетеді».

Кодекс жобасында ірі ластаушы кәсіпорындардың қоршаған ортаға зиянды шығарындыларының көлеміне мониторинг жасаудың автоматтандырылған жүйесін құру қарастырылған.

Экологиялық тәртіп бұзу мен шағымдар дерегі анықталғанда, алдын ала ескертпей, кәсіпорынды кез келген уақытта тексеріп бара алады. Сонымен бірге экологиялық құқық бұзушылық үшін салынатын әкімшілік айыппұлдар 10 есеге арттырылды.

Кодекстің жаңа редакциясында қалдықтармен жұмыс кезеңдері көрсетілді: 1) пайда болудың алдын алу/азайту; 2) қайта пайдалану, өңдеу, кәдеге жарату; 3) жерге көму. Қалдықтарды жіктеу (қауіпті емес және қауіпті) еуропалық қалдықтар каталогіне сәйкес жасалады.

*Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің
ресми ақпараттық ресурсы сайтынан*

Талда!

- Экологиялық тұрақтылықты сақтау жолдары туралы не түсіндің?
- Сенің ойыңша, жаңа Экологиялық кодекс елдегі экологиялық мәселелерді шеше ала ма?
- Өзің тұратын өңірдің экологиялық тұрақтылығы туралы әңгімеле.

Бұл маңызды

Экологиялық тұрақтылық – экожүйенің қоршаған ортаның сыртқы және ішкі факторларының әсеріне төтеп беріп, өзінің құрылымы мен функциясын сақтап қалу қабілеті.

Экологиялық жүйе, экожүйе – тірі ағзалар жиынтығының қоректену, өсу және ұрпақ беру мақсатында, белгілі бір тіршілік ету кеңістігін бірлесе пайдалануының тарихи қалыптасқан жүйесі. Экожүйе – құрамына организмдер де, табиғи орта да кіретін тірі табиғаттың негізгі функционалдық бірлігі.

«Жасыл ел» – экологиялық жобалар мен мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру арқылы жастарды маусымдық жұмыспен қамтуға, қалалар мен елді мекендерді көгалдандыруға, абаттандыруға, жастарды патриоттық тұрғыда тәрбиелеуге бағытталған жалпыұлттық қозғалыс. «Жасыл ел» жалпыұлттық жобасы 2005 жылдан бері жүзеге асырылып келеді.

Оқы, қызық!

- Қытайда сарқырамалы көл бар. Ол қыста 30°C аязда да қатпайды. Ал жаздың ортасында табиғаттың тылсым күшімен қата бастайды.
- Қазақстанның Жетісу облысында әлемді таңғалдырған кішкене ғана суат (100×60 м) бар. Ол шілденің шыжыған ыстығында да құрғамайды, мұз боп тұрады. Ол су қоймасында балық ауланбайды, балдыр өспейді. Ол жер әлі күнге дейін толық зерттелмеген. Сүңгуірлер балонға барынша ауа толтырып алып түссе де, үш минуттан соң тұншыға бастайды.
- Қазақстандағы тағы бір шетел ғалымдарын таңғалдырған жер – Семей облысында. Бұрынғы Семей полигоны болған жердің орнында айдаһардың бейнесі тәріздес дақ қалған. Ғалымдар қанша бас қатырса да, мұның құпиясын толық аша алмай келеді.
- Өткен ғасырда әлемге әйгілі Nike спорттық брендті әртүрлі елдерде тауарлық көрінісін жоғалтқан кроссовкалардың қабылдау пункттерін ашты. Ескі аяқ киім қайта өңделіп, одан жүгіру жолдарын немесе спорт алаңдарын жабу үшін қолданылады.

Жадында сақта!

- Көне грек тілінен аударғанда «экология» сөзі «үй» немесе «мүлік» деген мағына береді.
- Швеция – өз еліндегі қоқыстарды өңдеуді 100% орындап отырған ел. Қазір ол басқа елдердің де қоқыстарын сатып алып, одан электр қуатын өндіруде. Соның есебінен мұндағы электр қуатының бағасы өте арзан.
- 4 литр көлік майы 4 миллион литр таза ауызсуды ластай алады.
- Ең таза ауа Австралияның іргесіндегі Тасмания аралдарында.
- Каирдегі ауаның ластығы соншалық – онда бір күнінді ашық аспан астында өткізу бір қорап темекі шегумен бірдей.

- Бір ғана АҚШ-тың өзінде бір сағатта екі миллионнан астам пластик құты тасталады. Ал тәулігіне қайта өңделетіні – небәрі 230–270 мың құты ғана.
- Жыл сайын мұхиттарға 260 миллион тонна пластмасса бұйымдары тасталады. Бұл қоқыстар мұхиттарға өзендер, бұлақтар және теңіз толқындары арқылы құрлықтан шығарылады.

*QAZAQSTAN JOLY республикалық танымдық
ақпараттық сайтынан*

Ойна да ойла!

Сөзтізбекті дұрыс шешкенде, табиғат туралы нақыл сөзді оқуға болады. Мағынасын түсіндір.

1	2	1	3		3	4	5		6	1	7	8	9	1	10	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	--	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----

10	13	14	2	4	15	16	4	5	13	–	17	3	13	18	2	13	12
----	----	----	---	---	----	----	---	---	----	---	----	---	----	----	---	----	----

19	5	2	4	15	16	4	5	13	.
----	---	---	---	----	----	---	---	----	---

1 2 1 3 – «кісі» сөзінің синонимі

3 4 5 – жалғаулық шылау

6 1 7 8 9 1 10 10 11 12 – қоршаған орта (ілік септігінде)

10 13 14 2 4 15 16 4 5 13 – «сөйлескені» сөзіне мағыналас сөз

17 3 13 18 2 13 12 – «ғұмыр» сөзіне мәндес сөз (ілік септігінде)

19 5 2 4 15 16 4 5 13 – «үйлескені» сөзіне жуық мағыналы сөз

Жасап көр!

I топ 100 жылда да шірімей, табиғатты бүлдіріп жататын қалдық заттарды (темір қалбырлар, резіңке, пластик, полиэтилен, шыны) қоқысқа тастамай, тиісті орынға өткізуді насихаттап, экологиялық акция өткізеді.

II топ табиғатты бүлдіретін улы заттарды (мысалы, бір батарея 20 кв/м жер мен 400 литр суды улайды) қоқысқа тастамай, тиісті орынға өткізуді насихаттап, экологиялық акция өткізеді.

III топ макулатура мен қайта өңдеуге болатын шикізатты бөлек жинауды насихаттап, экологиялық акция өткізеді.

Даналардан шыққан сөз

Айтматовтың өсиетін оқып, ой түйінде.

...Экологиялық проблемалар – ең маңызды өмірлік проблемалардың бірі ғой, өйткені әңгіме адамның өмір сүрген ортасы туралы, болашақ ұрпақтардың өмірі туралы болып отыр.

Адам мен айналадағы ортаның өзара қатынасы суреткерді әрқашан да, тебірентіп, әрқашан да талаптандырып отырады. Табиғатты қорғау мәселелеріндегі ведомстволық көзқарасқа, өткінші тиімділікке төзуге тіпті де болмайды.

Шыңғыс Айтматов

Зертте!

Ф.Оңғарсынованың «Таза болса табиғат, аман болар адамзат» деген қанатты сөзін басшылыққа алып, табиғат, қоршаған орта, экология туралы даналардың айтқан қанатты сөздерінен жинақ кітапша құрастыр. Фотосуреттер қосуға да болады.

Білімді тексер!

- Экологиялық тұрақтылық туралы қандай түсінік алдың?
- Сен өзінді табиғаттың бір бөлшегі деп есептейсің бе?
- Экологиялық мәселелердің түйінін шешу үшін не істеуге болады?

Меңгерілетін білім:

- Табиғатта кездесетін апаттың түрлері туралы білімді арттыру;
- Апаттың алдын алу мәселелері туралы білімді жетілдіру;
- Апат пен табиғи апаттың зияны туралы мағлұмат беру;
- Экологиялық мәселелерге қызығушылық қалыптастыру.

Кел, ойланайық!

- Табиғатта кездесетін апаттардың түрлері туралы не білесің?
- Түрлі апаттардың алдын алу мәселелерін қалай ұйымдастыруға болады?
- Апаттар мен табиғи апаттың қоршаған орта мен ел экономикасына тигізер әсері туралы не айтуға болады?
- Зілзала, су тасқыны, көшкін т.б. апаттар кезінде қалай қорғануға болады?

Түйін сөздер

Төтенше жағдайлар
Табиғи төтенше жағдай
Техногенді төтенше жағдай
Экологиялық апат

Табиғи төтенше жағдайлар

Табиғатта болып жататын экологиялық апаттардың ішінде төтенше жағдайларды білу өте маңызды. Өйткені бұл апаттар кенеттен пайда болады да жергілікті экожүйелер, елді мекендер аяқ астынан сұрапыл апатқа ұшырайды. Мұны біз төтенше жағдайларға жатқызамыз.

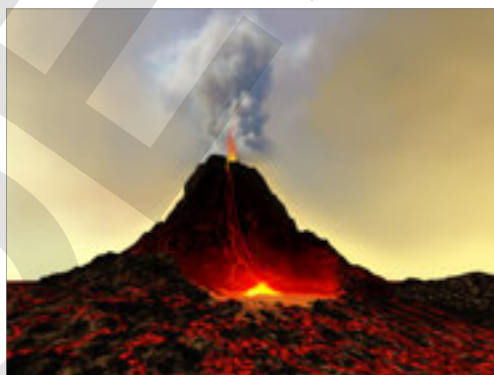
Жер сілкіну – жер қойнауындағы энергетикалық күштердің кенеттен жер бетіне шығуы. Ол өзімен бірге сейсмикалық күшті толқындар, сілкіністер ала келеді. Жер сілкіну кезіндегі ауыр соққылар эпицентрдегі ғимараттарға, тұрғындарға үлкен апат әкеледі. Кейбір жер сілкіністері адамның іс-әрекетінен де болады, мысалы, атом бомбасын сынау т.б.

Көшкін таулы жерлерде, төбелерде, теңіз жағалауларында болып тұрады. Қар көшкіндері қыс кезінде биік

таулар аймағында болады. Қалың қар массасы бір-бірімен қосылып, жылжып, жолындағы заттарды ілестіре отырып, қар-топырақ аралас ірі көшкінге айналады. Апат жолында тұрған кез келген нысандарды өзімен бірге ала кетеді. Мұндай жағдайлар Алтайда, Іле мен Жоңғар Алатауларында жиі болады. Қар көшкіні адамның іс-әрекетінен де болады.

Жанартау – жер қабаттарында магмалық жыныстардың жер бетіне қарай жылжуы. Жанартау өзімен бірге газ бен су буларын сыртқа шығарады. Табиғат құбылысы жолындағы биоценозды, шаруашылықтарды қиратып, ауаға зиянды газдарды шығарады. Жанартаулар атқылауы кезінде өрт, топырақ көшкіндері, су тасқындары болуы мүмкін.

Сел тасқыны көбіне биік таулы жерлерде көктемде және жаз айларында болады. Өзімен бірге балық, тас, қоқыстарды ағызып, жолындағының бәрін бұзып өтеді. Табиғи ландшафтқа, орман-тоғайға, елді мекендерге үлкен шығын келтіреді, кейбір көлдерді, экожүйелерді жойып жібереді. Мысалы, 1963 жылы Іле Алатауындағы әсем көлдің бірі – Есік көлінде осындай тасқын болды.

Цунами – теңіздер мен мұхиттардың айдынында судың гравитациялық күшінен пайда болатын толқындар. Бұл құбылыстар көбіне суастындағы жер сілкіну, жанартаулар атқылау кезінде болса, ал техногенді жағдайда су астында ядролық қаруды сынаған кезде болады. Цунамилер кезінде теңіз кемелері, мұнай таситын танкерлер апатқа ұшырап, мұнай өнімдері төгіліп, бүкіл балықтар мен құстарды улап, жаппай қырып жояды.

Дауыл ауа қысымының әсерінен пайда болып, жер бетінде күшті желдер тудырады. Дауылдар, борандар қарлы, шаңды, жауын-шашынды болып ауылшаруашылығына (бау-бақшаға, егістікке), ғимараттарға көп шығын келтіреді. Жер беті жалаңаштанып топырақ, жел эрозиясын туғызады. Дауылдар мен борандар Қазақстанның оңтүстік, оңтүстік-шығыс, орталық аймақтарында жиі болып тұрады.

Құйындар – ауа ағысының үйіріліп, соғуы. Құйын соққан кезде жолындағы заттарды ұшырып, қиратып, бір жерден екінші жерге апарып тастайды. Тарихта аспаннан балық, бақа жауған деректер бар. Ол – құйынның әрекеті.

«Қазақстан» ұлттық энциклопедиясынан

Талда!

- Табиғи төтенше жағдайлардың болу себептері туралы не түсіндің?
- Қауіпті апаттар кезінде қолданылатын қандай сақтық шараларын білесің?
- Өзіңнің тұрғылықты жерінде қауіпті апаттар болды ма? Ондай кезде сенің іс-әрекетің қандай болды?

Бұл маңызды

Төтенше жағдай – мемлекетке төнген түрлі қауіпке байланысты мемлекет басшысы немесе парламент жариялайтын уақытша режим. Ол табиғат апаты, соғыс қаупі, техногендік апат, халық ішіндегі толқу т.б. жағдайларда жарияланады. Мұндай уақытта азаматтардың құқықтары мен бостандықтары саналы түрде шектеледі, бейбіт кездегі заңдар күшін тоқтатып, төтенше заңдар шығарылады.

Экологиялық апат – табиғат пен қоғам арасындағы тепе-теңдіктің күйреуі. Экологиялық апат кезінде төтенше жағдайлар туып, табиғи экосистемалар мен әлеуметтік жағдайлар күрт өзгереді, жалпы тіршілікке, соның ішінде адамның қалыпты өмір сүруіне қауіпті жағдай төнеді.

Жадында сақта!

Халықты төтенше жағдайдан сақтау үшін, **Төтенше жағдайлар министрлігі** және **Азаматтық қорғаныс штабы** сияқты қызметтер ұйымдастырылған. Қандай да бір қауіптілік төнген жағдайда арнайы қызмет орындарына хабар беріп, көмекке шақыру керек.

Төніп тұрған қауіптің жоғарылығы туралы Төтенше жағдайлар министрлігі SMS арқылы ескертеді. Егер де осындай ескерту алсаң, қауіпті орындарға барудан бас тартқан жөн.

Төтенше жағдайлар кезінде не істеу керек? Сабыр сақта, құтқарушылармен хабарласуға мүмкіндік бар-жоғын тексер. Қандай жерде тұрғаныңды анықтауға тырыс және ішетін су табудың қамын ойла. Егер шөл қысса, кішкентай тас не соған ұқсас затты ауызға салып, сора бастасаң, ағадан табиғи сөл бөлініп, біраз уақытқа шөл басылады.

Жанартаудың басым бөлігі тектоникалық тақталар (плиталар) арасында қалыптасады. Егер екі географиялық платформаның түйіскен жерінде жер сілкінісі болса, міндетті түрде белсенді жанартаулар атқылай бастайды. Кейде жер сілкінісінен ұйқыдағы жанартаулар да оянып, қоршаған ортаға қауіп төндіреді. Назарларыңа жанартау туралы қызықты деректерді ұсынамыз.

- «Вулкан» сөзі латын тілінің «Volcanus» сөзінен бастау алады. Көне Рим империясының От Құдайы осылай аталған. Аңыз бойынша, ол Италиядағы Этна жанартауында өмір сүрген.
- Попокатепетль – ең қауіпті жанартау. Екінші атауы Эль-Попо, ол Мехикодан 51 км қашықта орналасқан. Бұл жанартау жыл сайын ауаға мыңдаған тонна газ бен күл шығарады.
- Ғалымдар жанартаудың температурасын арнайы құрастырылған «термобу» электрлі термометрімен өлшейді. Термобу тек бір рет қолданылады. Себебі өлшеу кезінде лава термометрді ерітіп жібереді.
- Жер шарында 1500-ден астам белсенді жанартау бар. Олардың 20–30-ы жыл сайын атқылайды.
- Жанартаудың атқылауы VEI шкаласы бойынша өлшенеді. 0 ең осал атқылау болса, 8 – ең қауіпті түрі.

Даналардың өсиеттерін оқып, ой түйінде.

Табиғаттың өзінде өзгеше бір сүйсінерлік, жанға жайлы бір нәрсесі бар.

Шоқан Уәлиханов

Халық ішінде сұмырай келген жақтан бір апат, не жұт, не ашаршылық болады деген наным бар.

Жүсіпбек Аймауытов

Табиғатты танудың ең сенімді құралы – бақылау мен тәжірибе.

Галилео Галилей

Зертте!

Әлемде болып жатқан табиғи апаттар мен олардың зардаптары туралы дерекөздерінен ізденіс жұмыстарын жасау арқылы бейнеүзік құрастыр, оны сыныптастарыңмен бөлісіп, пікірлес.

Жасап көр!

I топ «Болжау» әдісі арқылы «Болашақтағы жер» атты кластер құрастырады.

II топ «Еркін жазу» тәсілін қолдана отырып, «Табиғи-климаттық апаттар туындаған жағдайдағы адам өмірінің қауіпсіздік ережелері» жадынамасын құрастырады.

III топ қағаз қалдықтарын жинау жөнінде «Мен – қайта өңдеуші өнерпазбын» тақырыбында жоба жұмысын жасап, қорғайды.

Білімді тексер!

- Табиғи апаттың түрлері туралы не түсіндің?
- Табиғи апаттар кезінде қандай сақтық шараларын есте сақтаған жөн?
- Сабақтың қай бөлімі ерекше әсер етті?

Меңгерілетін білім:

- Қоршаған ортаның тазалығын сақтау туралы ұғымды толықтыру;
- Қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарау;
- Табиғатқа қамқорлық пен еңбек дағдыларымызды қалыптастыру.

Кел, ойланайық!

- Экологиялық тұрақтылықтың бұзылуы адам денсаулығына әсер ете ме?
- Қоршаған ортаға жауапкершілікпен қарау, экологиялық тұрақтылықты сақтау дегенді қалай түсінесің?
- Ағаш отырғызу мен көгалдандыру жұмысына қандай үлес қостың?
- «Таза аула», «таза көше», «таза мектеп», «таза сынып» іс-шаралары не үшін қажет?

Түйін сөздер

Бұлақ
Бастау

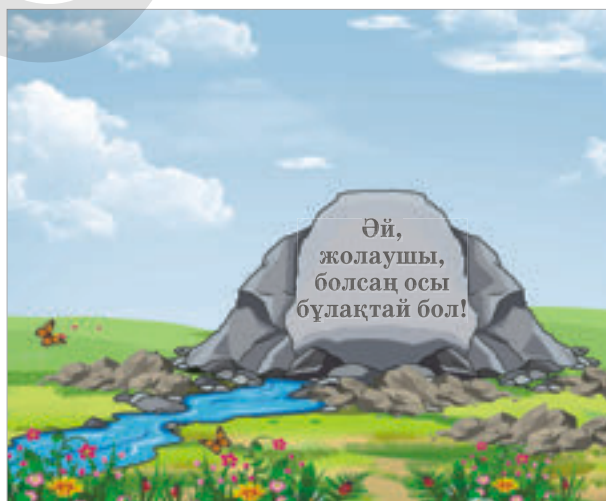
Таза бұлақ

Бар екен таудан аққан таза бұлақ,
Түк ел жоқ маңайында қылған тұрақ.
Жағалай біткен ағаш жапырақты,
Жайқалып күн мен желден
тұрған қорғап.

Шілденің тас қыздырған ыстық күні,
Мөп-мөлдір суы салқын, әйбат түрі.
Шыныдай жалтыраған тазалығы,
Көрініп айнадай боп жатқан түбі.

Жиһангез үш жолаушы келе жатқан,
Шөлдеген ыстық күнде таңдай қатқан.
Кез болып бақытына әлдеқалай,
Су ішіп мейірі қанған сол бұлақтан.

Рақат сусын қанып, жан жайланып,
Қарап тұр аққан суға қайран қалып.
Көреді суағардан жазулы тас,
Жағалап жоғарырақ жүрсе барып.

Үшеуі мұны көріп қалды тоқтай:
Жапанда жазуы бар неткен тақтай?!
Жазылған оқып көрсе, сөзі мынау:
«Болсаң бол, ей, жолаушы, бұл бұлақтай!»

Саудагер екен бірі үшеуінің,
Тыңдаңыз сондағы айтқан сөзі мұның:
«Япыр-ай! Бұл жазылған ақыл екен,
Өткізбей ағар бұлақ күні-түні.

Алысқа бармақшы ол тынбай ағып,
Қосылмас өзге бұлақ бұған неғып?
Зорайып ақырында өзен болып,
Суынан пайдаланар тамам халық.

Менімше, мұнан мұрат, мағына сол –
Кәсіп қыл, жалқауланбай, талапты бол.
Бұлақтай мақсұдыңа сен де жетіп,
Басыңа тигізерсің пайданды мол».

Екінші ғалым екен аса зерек,
Ол айтты басын шайқап, назданып бек:
«Бұл сөздің мағынасы сіз айтқаннан,
Меніңше, болса керек тереңірек.

Бұл сөзден ғибрат сол адамзатқа –
Тегін қыл жақсылықты, пұлға сатпа.
Бұлақтай кез келгенге даяр болып,
Міндетсіз білімді тарат халыққа».

Жас жігіт жолаушының үшіншісі,
Әдемі көрер көзге көркем кісі.
Тоқталып еш нәрсе айтпай тұрып еді,
«Не ойлайсың, сөйле, мырза!» – деді өзгесі.

Бұл жігіт берді жауап сонда тұрып:
«Орнында ақпай бұлақ тұрса тұнып.
Шөп-шалам, шаң-топырақ, селеу басып,
Сарқылып қалар еді әлі-ақ құрып.

МІРЖАҚЫП ДУЛАТОВ

Жұрт құмар бұлақ таза болғандықтан,
Жазудан мағынам сол менің ұққан.
Көңіліңді бойыңменен таза сақта,
Пәктікпен артыларсың сонда жұрттан.

Ақ пейіл, таза жүрек, жүзің жарқын,
Секілді мөлдір бұлақ суы салқын.
Болғандай дертке шипа жаны сүйіп,
Шүбәсіз пайдаланар болсын халқың».

Міржақып Дулатов

Талда!

- Осы мазмұнда жазылған әңгімені есіңе түсір. Авторы кім?
- Әр жолаушының айтқаны бойынша не түсінгеніңді әңгімеле.
- Жалпы, бұлақ пен адамның атқаратын қызметтерінің арасында қандай да бір ұқсастық бар ма?
- Сусыз адамзат баласының тіршілік ете алмайтынын білеміз. Ендеше, суды таза ұстау, үнемдеп жұмсау, сарқып алмай, келешек ұрпаққа жеткізу жолында қандай іс-шаралардың қолға алынғаны дұрыс деп ойлайсың?

Бұл маңызды

Бұлақ, бастау – жер бетіне шығып жатқан табиғи жерасты су көзі. Ол таулы, қыратты аймақтарда, өзен, көл жағаларында кездеседі. Суы тұщы болады, елді мекендерді ауыз сумен қамтамасыз етуге, жер суаруға кеңінен пайдаланылады.

Жадында сақта!

Қазақстан Республикасы Конституциясының 31-бабында былай делінген: «Мемлекет адамның өмір сүруі мен денсаулығына қолайлы ортаны қорғауды мақсат етеді. Адамдардың өмірі мен денсаулығына

қатер төндіретін деректер мен жағдаяттарды лауазымды адамдардың жасыруы заңға сәйкес жауапкершілікке тартылады».

Оқы, қызық!

- ЮНЕСКО деректері бойынша, ең таза су Финляндияда екен. Зерттеу жұмысына 122 елдің табиғи суы алынып, тексерілді.
- Әлем бойынша таза суға қолы жетпей отырған 1 миллиард халық бар.
- Жер бетіндегі судың 3%-і ғана – тұщы су. Қалғаны жерасты сулары мен теңіздер, көлдер, мұхиттар, өзендер.
- Америкалық «Forbes» журналының зерттеулері бойынша, ең таза мемлекеттер рейтингі жүргізіліп, 95,5% көрсеткішпен Швейцария ең таза мемлекет деп танылды.

Жасап көр!

Жағдаяттармен танысып, «Рөлдік ойындар» тәсілімен сахналар және өз ойларыңды қорытып, қысқаша әңгімелеңдер.

I топ екі тәсілдің бірін таңдап, сахналайды.

Балалар орманда демалып жүреді. Бір топ бала гүл шоқтарын бей-берекет жұлып, бөтелкелерді сындырып, көп қоқыс тастап кетіп барады. Сендердің іс-әрекеттерің қандай болады?

- 1) балаларды тоқтатып, қоқысты жинатасыңдар;
- 2) қоқысты өздерің жинайсыңдар.

II топ екі тәсілдің бірін таңдап, сахналайды.

Өзен жағасындағы сүйікті демалыс орнына отбасыңмен келдің. Ол жерде көп қоқыс шашылып жатыр. Осы сәттегі іс-әрекеттерің қандай?

- 1) қоқысқа назар аудармай демала бересіңдер;
- 2) қоқысты жинап, арнайы орынға апарып тастайсыңдар.

III топ ойша топырақ, өсімдіктер, жәндіктер, құстар, жан-жануарлардың рөліне еніп, сахналайды.

Кейбір табиғатқа жаны ашымайтын адамдар демалып кеткеннен соң, шашылған целлофан қалталар, шыны, пластик шөлмектер, консерві қораптары, қалдық тамақтар мен т.б. қоршаған ортаға қандай зиян келтіреді?

Сәйкестендір!

Мақалдарды сәйкестендір.

Адамның табиғатсыз күні жоқ,
Ағаш тамырымен мықты,
Қыс қырға қонба,
Таулы жер бұлақсыз болмас,
Бұлақ көрсең,
Жер – қазына,

Жаз сайға қонба,
Табиғаттың оны айтар тілі жоқ.
Сулы жер құрақсыз болмас.
Су – гауһар.
Адам дос-жаранымен мықты.
көзін аш.

Даналардан шыққан сөз

М.Жұмабаевтың өсиеттерін оқып, ой түйінде.

Бір ұлттың тілінде сол ұлттың жері, тарихы, тұрмысы, мінезі айнадай ашық көрініп тұрады. Қазақ тілінде қазақтың сары сайран даласы, біресе желсіз түндей тымық, біресе құйындай екпінді тарихы, сар далада үдере көшкен тұрмысы, асықпайтын, саспайтын сабырлы мінезі – бәрі көрініп тұр. Қазақтың сар даласы кең, тілі де бай.

Мағжан Жұмабаев

Зертте!

Табиғаттың атынан төмендегі мекемелердің біріне үндеу жаз. Үндеудің мағынасы табиғатты қорғау, қоршаған ортада тазалық сақтауға үлес қосу, ағаштар отырғызу, көгалдандыру және табиғатты лаптамау т.с.с. құнды пікірлерден болуы тиіс.

1. Кәсіпкерлерге, зауыттар мен фабрикалардың иелеріне;
2. Экология министрлігіне;
3. Аңшылар мен балықшыларға.

Білімді тексер!

- Қоршаған ортаның тазалығын сақтау не үшін қажет?
- Экологиялық қауіпсіздікке байланысты қандай шешімдерді білесің?
- Туған өлкенің табиғатын сақтап қалу үшін не істеу керек?

VI БӨЛІМ. ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ЖӘНЕ ДІНТАНУ НЕГІЗДЕРІ

- Досым, сен осы бөлімде зайырлы мемлекет және діннің не екенін түсінесің;
- Діннің пайда болуы мен маңызын, әлеуметтік мақсаты мен жіктелуін ажыратасың;
Діннің құрылымын, қызметін, шығу тегі мен тарихи формаларын талдайсың;
- Ежелгі сенім жүйесі, ұлттық және дәстүрлі діндерді пайымдайсың;
- Буддизм ілімі, христиан ілімі ислам ілімі негіздері мен мәдениетін
- саралай аласың;
- Қазақстан жеріндегі діни ұйымдардың қызметін білесің;
- Теріс пиғылдағы діни ағымдар қаупін біліп, сақтануды үйренесің;
- Қазақстанның дінаралық келісім мен татулық саясатын ұстанған зайырлы мемлекет ретінде танысың.

Меңгерілетін білім:

- Зайырлылық және зайырлы мемлекет ұғымын меңгеру;
- Дін туралы түсінік алу.

Кел, ойланайық!

- Зайырлылық деген не?
- Дін деген не?

Түйін сөздер

Мемлекет
Зайырлылық
Дін
Атеизм

Мемлекет және дін

Мемлекет – белгілі бір аумаққа иелік етіп, сол жердегі халықтың еркін дамуына мүмкіндік беретін саяси билік ұйымы. Мемлекеттің орталық және жергілікті билік органдары жүйесі болады, оған заңды, атқарушы және сот органдары, әскер, полиция жатады. Әрбір мемлекеттің шекарасы анықталған. Мемлекет заңдар және басқа нормативтік-құқықтық актілер шығарады, солардың көмегімен қоғамда тәртіп орнатады.

Әлемдегі мемлекеттер мынадай түрлерге бөлінеді: теократиялық, атеистік, клерикалды және зайырлы мемлекеттер.

Теократиялық мемлекет – басқарудың формалары тек діни шарттарға негізделген мемлекет. Діни ұйымдар мемлекеттік органдардың қызметіне

ықпалын жүргізе алады.

Атеистік мемлекет – діни әдет-ғұрыптардың орындалуын шектейтін, діни ұйымдарға тыйым салатын мемлекет. Мұндай елдерде атеизм мемлекеттік идеологияның бір бөлігі болады.

Клерикалды мемлекет – бекітілген мемлекеттік діні бар ел. Алайда ел ішіндегі өзге діндерді қуғындалмайды. Мәселен, бұл жағдай Ұлыбританияда кездеседі.

Зайырлы мемлекет – азаматтық нормалар негізінде реттелетін құрылымы бар мемлекет. Зайырлы мемлекетте әр адам діни шарттарға жүгінбей өмір сүруге құқы бар. Мысалы, неке қию және сот төрелігін жүзеге асыру мемлекеттің құзыреті болып табылады. Зайырлы мемлекетте барлық діндерді ұстанушылар заң алдында тең құқылы.

Әлемде көптеген ел өздерін зайырлы мемлекет ретінде жариялаған. Дегенмен зайырлы мемлекеттердің бірқатарының ресми

түрде мемлекеттік діні жоқ болғанымен, діни символ ретінде көрсетілген рәмізі немесе бір дінге пайда әкелетін заңдары бар.

Дінді де ұстанбайтын әрі оны теріске де шығармайтын бағыт бар. Ол – **агностицизм**. Белгілі ғалымдардың арасында осы бағытты қолдайтындар баршылық. Мәселен, эволюция теориясын ашқан Чарльз Дарвин өзін **агностик** деп атаған.

Қазақ мемлекет баспасы

Талда!

Жазушы Әбіш Кекілбаевтың сөзін талдап, пікіріңді білдір.

Жеріне, суына, тіліне, дініне, тарихына, тағдырына ие халық деген болады. Тек сондай халық қана есерін түзеп, еріне медет бола алады. Қорлана бермей, арлана білейік. Намыстың сөзін сөйлейік.

Бұл маңызды

Дін – адамзат қоғамындағы аса күрделі де маңызды әлеуметтік-мәдени сана. Діннің басты мақсаты – адамның рухани жетілуі және оның Жаратушыға сенімі.

Атеизм – ғылыми және философиялық сыни ойлау негізіне сүйеніп, Құдайдың бар екендігі туралы көзқарастарды теріске шығару.

Атеист – дінге, Құдайға сенбейтін адам.

Агностик – Құдайдың барын жоққа шығармайды, алайда белгілі бір дінді де ұстанбайтын адам.

Жағдаяттық тапсырма

Жағдаяттарды шеш.

1-жағдаят. Көршің пасха мейрамында куличтары мен боялған жұмыртқаларын сенің отбасыңа әкеп берді. Сенің әрекетің.

2-жағдаят. Сенің үйіңнің қасында мешіт бар. Сен ұйқыда жатқанда, мешітте азан шақырады. Сенің әрекетің.

3-жағдаят. Автобус не пойыз ішінде достарыңмен қызық ойындар ойнап, ән айтып келесіңдер. Сол жерде бір кісі намаз оқуға оқталып, дайындық жасай бастады. Сенің әрекетің.

Ойлан!

Тест сұрақтарына жауап бер.

1. Зайырлы мемлекет:
 - А) мемлекеттік органдардың шешімдері діни нормаларға байланысты мемлекет
 - Ә) азаматтық нормалар негізінде реттелетін құрылымы бар мемлекет
 - Б) дінді жоққа шығаратын мемлекет
2. Зайырлы мемлекеттің дінге қарым-қатынасы қандай?
 - А) кез келген дінге бейтарап позиция ұстанады
 - Ә) халықтың бір дінді ғана ұстануы шарт
 - В) дінді ұстанбау құқығы жоқ
3. Зайырлы мемлекеттегі әртүрлі дінді ұстанушы адамдардың...
 - А) құқықтары тең емес
 - Ә) құқықтары әрқилы
 - Б) заң алдында құқықтары тең

Жасап көр!

Зайырлы мемлекет туралы барлық ұғымды жинақтап, кластерге толықтыр.

Зертте!

Қосымша ақпарат көздеріне сүйеніп, әлемде қанша мемлекеттің зайырлы екендігін зертте. Зайырлы мемлекеттер мен діни мемлекеттердің дамуындағы айырмашылықты сарала.

Жадында сақта!

Қазақстан Республикасы – зайырлы мемлекет. Бұл Қазақстан Республикасының Конституциясының 1-бабының 1-тармағында анық көрсетілген: «Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырады, оның ең қымбат қазынасы – адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары».

akorda.kz

Талқылаңдар!

I топ «Қазақстан тарихы» пәнінен алған білімдеріне сүйеніп, еліміздің атеистік кезеңдегі жағдайын сипаттайды.

II топ атеистік идеологияның зардаптарын және қуғындалған дін өкілдерін анықтап, «Жолаушының қойын дәптері» әдісі бойынша өмір шындығымен байланысты талқылап көріңдер.

- 1) Топқа бөлініңдер.
- 2) Қазақстанда қуғындалған дін өкілдерін, олардың не үшін жазаға ұшырағандықтарын зерттеңдер.
- 3) Осы кісілердің тартқан азаптарының өздеріңе әсері төңірегінде топ ішінде талқылаңдар.
- 4) Өз пікірлеріңді жазыңдар.
- 5) Автор орындығында жазылған пікірлерді оқыңдар.

Біліміңді тексер!

- Зайырлы мемлекетке сипаттама бер.
- Дін деген не?

Діннің пайда болуы және маңыздылығы, әлеуметтік мақсаты мен жіктелуі. Діннің құрылымы мен қызметтері

● Меңгерілетін білім:

- Діннің пайда болу тарихымен танысу;
- Діннің маңызының неде екенін түсіну;
- Діннің әлеуметтік мақсатын білу;
- Діннің жіктелуін меңгеру.

● Кел, ойланайық!

- Дін қашан пайда болды?
- Діннің қандай маңызы бар?
- Діннің әлеуметтік мақсаты қандай?
- Діндер қалай жіктеледі?

Түйін сөздер

Діннің маңызы
Діннің мақсаты
Діннің жіктелуі

Діннің пайда болуы

Діннің пайда болуы туралы ғалымдар әртүрлі болжам айтады. Олардың көзқарасы дін қоғамдық құбылыс ретінде ондаған мың жыл бұрын алғашқы қауымдық қоғам кезінен бастау алады дегенге саяды. Адам баласы дүниеге келген күнінен бастап өмірінің соңына дейін алуан түрлі әлеуметтік-тұрмыстық әдет-ғұрыптар немесе діни салт-дәстүрлермен өмір сүреді.

Ежелгі адамдар табиғат құбылыстарынан қорыққан.

Адамзат Күннің, оттың пайдасы мен зиянын түсінген, оларға табынған және зұлым күштерден қорғайды деп сенген. Бұл тас дәуірі, қола дәуірі және ерте темір дәуіріндегі обаларды, зираттарды зерттеу барысында анықталған.

Діннің жіктелуі

Діндерді тегі, даму тарихы, таралу ерекшеліктеріне байланысты **тайпалық, ұлттық және әлемдік** діндер деп жіктеуге болады. Тайпалық дін белгілі бір тайпаның ішінде, ұлттық дін ұлттың ортасында ғана болса, әлемдік діндер бүкіл дүниежүзіне таралған.

Діннің әлеуметтік маңызы

Дін кейде адамға әлеуметтік, психологиялық шиеленістерді жеңуге көмектеседі, тыныштандырады, жеңілдік әкеледі. Діннің адамзат

өркениеті мен мәдениетінің дамуында маңызы зор. Атап айтқанда, жазу, әдебиет, философия, сәулет және түрлі өнердің қалыптасуы мен дамуына ықпал етті.

Адамдардың табиғат құбылысынан қорқуы

Бұл маңызды

Дін (лат. «қасиетті», «құдайшыл», «тақуа») – адамның тылсымға, Құдайға деген сенімінің кемеліне жеткен түрінде қалыптасқан, оның түсінігінде, қылығында, іс-әрекетінде көрініс табатын дүниетанымы.

Тас дәуірі – адамзат тарихындағы ең ұзақ мәдени-тарихи кезең. 3 кезеңге (ежелгі, орта, жаңа) бөлінеді. Шамамен б.з.б. 2,6 млн – 3 мыңжылдық аралығын қамтиды.

Қола дәуірі – б.з.б. 2800–900 жылдар аралығындағы кезең. Қола дәуірінде адамзат металл өңдеуді игерді.

Ерте темір дәуірі – б.з.б. VIII–III ғасырлар аралығындағы кезең.

Жадында сақта!

Дін – адамды ауыр қылмыстар мен күнәлі істерден сақтайтын ықпалды құбылыстың бірі. Өйткені кез келген дін жеке адамға, қоғамға зиян тигізетін әрекеттерге тыйым салады.

Талда!

- Адам өмірінде дін қандай рөл атқарады?
- Діннің әлеуметтік мақсаты мен жіктелуін талда.

Талқылаңдар!

I топ «Дін – адамдарды тек игілікке, жақсылыққа бағыттайтын қағида ретіндегі іс-әрекеттер жиынтығы» дегенді талқылайды.

II топ діннің әдепке қатысты құндылықтарының маңызын талқылайды.

Даналардан шыққан сөз

Дін адамның табиғат құбылыстарынан қорқуынан шыққан.

Макс Мюллер

Діннің негізі – бір нәрсені киелі деп санау. Киелілік – қоғамдағы адамдардың кие тұту, ардақтау түсінігінде жатыр. Бұл пікір – қазіргі кездегі діни тіршіліктің рөліне байланысты дін әлеуметтанушыларының көпшілігі қолдайтын көзқарас.

Эмиль Дюркгейм

Зертте!

Қосымша ақпарат көздеріне сүйеніп, не себепті дін қоғамда идеологиялық, реттеуші қызмет атқаратынын зертте.

Жасап көр!

«Қоғамның тұрақтылығына, адамның тәртіпті, бақытты болуына діннің әсері бар ма?» тақырыбында жоба қорға.

Білімді тексер!

- Діннің мәні неде?
- Діннің анықтамасы қандай?

● Меңгерілетін білім:

- Діннің шығу тегі жайлы білу;
- Тарихи формаларымен танысу.

● Кел, ойланайық!

- Біртәңірлік дін деген не?
- Политеизм нені білдіреді?

📖 Түйін сөздер

Діннің шығу тегі
Діннің тарихи формалары

«Күн адамы» суреті

Діннің шығу тегі

Ғылыми деректерге сүйенсек, адамзат көп уақыт дінсіз өмір сүрген. Тек орта тас дәуірінде адамдар абстрактілі формадағы ойлау қабілетін меңгерген кезден бастап, діни көзқарастар пайда болды. Ежелгі адамдардың дүниетанымы мифтік тұрғыда болды, әлі дербес Құдай түсінігі болмады. Елдің ішін жайлаған аштық, эпидемияның себептерін өздеріне беймәлім күштерден көрді.

Ертедегі адамдар өздері аулайтын аңдарды, күнделікті өмірін немесе қиялынан туындаған бейнелерді тасқа қашап салды. Мәселен, Іле Алатауындағы «Таңбалы тас» сурет қорымы. Мұнда әр дәуірде тасқа түскен мыңдаған өнер ескерткіші бар. Қорымдағы сурет туындыларынан әр дәуірдің тарихи кезеңдерін, әскери күшін, мәдени және шаруашылық дамуының айшықты белгілерін байқауға болады. Сонымен қоса діни наным-сенімдер мен әдет-ғұрып көріністері бейнеленген. Тасқа қашап салынған суреттер өзінің сиқырлы да астарлы мазмұнымен, озық ойлы бейнелеу тәсілімен ерекшеленеді.

Діннің тарихи формалары

Ең көне діни идеялар, алғашқы нанымдар қарабайыр болды, өйткені қарапайым қоғамдық дәуірде діни идеялар тек қалыптасады. Олар мифологиялық түрде ұсынылды, нақты теориясы болған жоқ.

Ежелгі өркениеттердің дамып, қалыптасуымен қатар, діннің барлық элементтерінің нақты құрылымы мен өзара байланысы сипатталатын ежелгі діни жүйелер де қалыптаса бастады. Жаңа культтер пайда болды: күн культі, ата-баба рухына, тайпалық көсемге табыну. Бірте-бірте бұл жүйе дуализмге қарай дамиды (мысалы, зороастризмнің екі «тең құқылы» Құдайлары туралы ілімі). Олардың бірі – жарық пен жақсылықты, екіншісі – қараңғылық пен зұлымдықты білдіреді. Ал уақыт өте келе монотеизм пайда болды. Монотеистік діннің алғашқы формаларының бірі – ежелгі Египеттегі діни реформа нәтижесінде құрылған күн Құдайы Амунға табыну. Ал дәстүрлі түрде бүгінгі күнге дейін сақталған ең көне монотеистік дін иудаизм болып саналады.

Сонымен, Құдайдың санына байланысты біртәңірлік (бір Құдайға табыну), яғни монотеистік және көптәңірлік (көп Құдайға табыну), яғни политеистік діндер болып екіге бөлінеді. Монотеистік діндерге иудаизм, христиан, ислам діндері жатады.

Табиғаттың жекелеген рухтары туралы идеялар политеизмді дамытты. Мұндай діндерге Құдайды адам бейнесінде көру тән (антропоморфизм). Мәселен, гректер Зевс, Гера, Афина тәрізді Құдайларды адам сияқты өмір сүргізіп, оқиғалар ойлап тапқан.

Политеистік діндер: буддизм, синтоизм, индуизм, ежелгі Грек, ежелгі Рим т.б.

Талда!

- Халықтың тарихында діннің рөлі мен маңызы қандай?
- Монотеистік және политеистік діндер дегенді қалай түсіндің?

Бұл маңызды

Діни сана – діни сенім, бұл ұғымдар бір-бірінің орнына қолданылады.

Сенім – дәлелдер мен қосымша пайымдаулар іздемей, бір нәрсені ақиқат деп қабылдау.

Дуализм – бір-біріне күші тең екі Құдайға сенуді білдіретін діни түсінік. Олар күрес жағдайында (дигеизм) немесе үйлесімділік күйінде (битеизм) болуы мүмкін.

Монотеизм – әлемдегі барлық құбылыстың бірлігі идеясының көрінісі.

Политеизм – грек тілінен аударғанда «көпқұдайшылдық» деген сөз, яғни көп құдайдың барлығына негізделетін діни жүйе.

Антропоморфизм – Құдайды адам бейнесінде суреттеу.

Жадында сақта!

Кез келген дінде бір тылсым күшке сену болады, бұл – барлық діндерге тән ортақ жайт. Ал адам тылсым күштің бар екендігіне сенетін болса, онда ол адам өз әрекеттерінде осы күшті пайдалануға тырысады.

Талқылаңдар!

I топ «Соңғы сөзді мен айтайын» тәсілімен политеистік және монотеистік дін ұғымдарын талқылайды.

II топ діннің әдепке қатысты құндылықтарының маңызын «Дербес пікір айту» тәсілі бойынша талқылап, ойларын ортаға салады.

- 1) Өзіндік пікір (ой, идея).
- 2) Дәлел.
- 3) Өз пікірін айғақтайтын мысал.
- 4) Өз пікіріне қарсы дәлел.
- 5) Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал.
- 6) Қорытынды.

Даналардан шыққан сөз

Дін адамның қарама-қарсы табиғат күштері мен ішкі инстинктивті күштер алдындағы дәрменсіздігінен туындайды. Дін адамзат дамуының бастапқы кезеңінде, адам осы сыртқы және ішкі күштермен күресу үшін ақыл-ойды әлі қолдана алмаған кезде пайда болады және «қарсы әсерлерге» және басқа да эмоцияларға жүгіне отырып, оларды басуға немесе басқаруға тиіс.

Зигмунд Фрейд

Әр кеудеде бір дін отырады.

Освальд Шпенглер

Ойлан!

Тест сұрақтарын шеш.

1. Халықтың тарихи тағдырында дін:
А) маңызы жоқ ұғым
Ә) рухани, мәдени өркендеудің көрсеткіші
Б) фанаттардың қаруы
2. «Тең құқылы» Құдайлар туралы ілім:
А) монотеизм
Ә) политеизм
Б) дуализм
3. Ең көне монотеистік дін:
А) Күнге табыну
Ә) иудаизм
Б) зороастризм

Зертте!

Діннің адамзат өркениетіне тигізген пайдасын зерттеп, кластерге толтыр.

Біліміңді тексер!

- Біртәңірлік дін деген не?
- «Политеизм» термині нені білдіреді?

● Меңгерілетін білім:

- Ежелгі сенім жүйесі туралы білу;
- Ұлттық және дәстүрлі діндерді білу.

● Кел, ойланайық!

- Тотемизм деген не?
- Анимизм қалай қалыптасты?

Түйін сөздер

Дәстүрлі діндер
Тотемизм
Табу

Ежелгі сенім жүйесі

Кеңінен таралған және ұзақ уақытқа созылған ежелгі сенім жүйелері: тотемизм, шаманизм, фетишизм, анимизм.

Тотемизм – адамның қоршаған ортамен байланысының тотем арқылы жүзеге асуы. Тотем ретінде көбіне жан-жануарлар, кейде өсімдіктер немесе бір жансыз зат та қолданылуы мүмкін.

Шаманизм – бақсылар арқылы рухтар әлемімен өзара «әрекеттесу». Бақсылар рухтармен және жоғары күштермен қарым-қатынас жасай алады деп саналады, сондықтан бүкіл тайпа оның сөздері мен жарлықтарын тыңдайды.

Фетишизм – бір заттардың тылсым күші бар деп есептеу. Мұндай заттар «фетиш» деп аталады. Олар әдеттен тыс пішіндегі тас немесе қымбат металл сияқты кез келген нәрсе болуы мүмкін.

Анимизм – рухтарға деген сенім. Бұл қайтыс болған адамдардың, жануарлар мен өсімдіктердің рухтары немесе белгілі бір аймақта тұратын рухтар болуы мүмкін.

Жоғарыда аталған сенім жүйелері тайпалық түрге жатады. Бұлар Африканың және канадалық үндістердің кейбір тайпаларында кездеседі.

Ұлттық діндер

Ұлттық діндер жеке халықпен, этникалық қауымдастықпен тығыз байланысты. Мысалы, индуизм мен жайнизм, негізінен, Үндістанда, иудаизм Израильде, синтоизм Жапонияда, даосизм мен конфуцийшілдік Қытайда кең таралған.

Индуизм – діндік-мифологиялық бағыттағы ұлттық дін. Индуизм екі ағымға бөлінеді – шайвизм және вишнуизм (вайшнавизм), яғни Шива мен Вишну деген Құдайларға бағыну.

Жайнизм – кез келген тіршілік иесін жеке және мәңгілік деп есептейтін дін. Жан сансарадан толығымен босатылған кезде ол Құдайдың санасына қол жеткізеді деп санайды. **Сансара** – адамға өзі жасаған әрекеттері үшін берілетін Карма заңы.

Иудаизм – негізінен еврейлер ұстанатын әлемдегі ең көне монотеистік дін. Иудаизмді «кітаби дін» деп те атайды. Еврейлер үшін ең маңызды нәрсе – күніне үш рет мінажат жасау, Тауратты оқу және ондағы өсиеттерді орындау.

Синтоизм – анимистік сенімдерге негізделген Жапонияның дәстүрлі діні. Ғибадат нысандары – ками, яғни көп Құдай мен өлгендердің жаны. Дәстүрдің ерекше бөлігі – табиғи нысандарға табыну.

Даосизм – «дао» туралы ілімге негізделген дін, «Дао» – үйлесімділікке жету жолы, барлық нәрсенің бастауы. Адамдар да, идея да, заттар да, Күн де – бәрі осы ілімге бағынады деп есептеледі.

Конфуцийшілдік – ең көне философиялық жүйе және сонымен бірге діни ілім (бірақ қатаң діни мағынасында емес). Оның негізін қалаушы – б.з.б. V ғасырдағы қытай ғалымы Кун-фун-цзы. Оның есімін қытай тілінен «ақылды Кун мұғалімі» деп аударуға болады.

Дәстүрлі діндер

Дәстүрлі дін – белгілі бір ұлттың дәстүрлі өмір сүру формасы мен мәдени құндылықтарын жоққа шығармай, өз ілімдері тұрғысынан қабылдап, ұрпақтан ұрпаққа мұра етіп қалдыратын, қоғамдық қатынас нормалары мен отбасылық қарым-қатынасты ұстанатын дін.

Дәстүрлі діннің негізі – барлық болмыс Жаратушы тарапынан деп саналады. Оның дәлелі әрі негізгі қайнар көзі, сондай-ақ формасы ретінде қасиетті жазбалар танылады.

Дәстүрлі діндер – туындауы, қалыптасуы мен дамуының өзіндік тарихи негізі бар, тарихи кезеңдерімен ерекшеленетін құбылыс. Осы орайда, БҰҰ ЮНЕСКО тарапынан үш дін әлемдік дін ретінде саналады: 1) христиан; 2) буддизм; 3) ислам. Сонымен бірге ұлттық дін болып табылатын кейбір діндер (мысалы, иудаизм) дәстүрлі дін болып саналады.

Талда!

- Қазақ халқында қандай тотемизм, анимизм, фетишизм элементтері болған?

- Ұлттық діндер мен дәстүрді әлемдік діндердің қандай айырмасы бар?
- Дәстүрлі діндердің генезисі қандай? Дәлелі әрі негізгі қайнар көзі деп нелерді есептейді?

Бұл маңызды

Дәстүрлі діндер белгілі бір мемлекет немесе этникалық топ шеңберінде қалыптасқан, дүние жүзіне кеңінен таралмаған.

Жадында сақта!

Анимизм латынның «анема» – «жан» деген сөзінен шыққан. Анимизм – табиғат күштерінің, жан-жануарлардың, өсімдіктер мен жансыз заттардың рухы, жаны бар деп сену.

Оқы, қызық!

Ғалымдар көне діни сенім түрлерінде мынадай ерекшеліктердің болғанын анықтаған:

1. Жаратушының орнына материалды заттар, табиғат құбылыстары, жануарлар мен өсімдіктер ерекше тылсым қасиетке ие болған.
2. Ежелгі адамдардың өмірі тек діни ғұрыппен өткен десе болады. Олардың әрбір іс-әрекеті, ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлері рәсімдер мен қағидалардан тұрған.
3. Әрбір тайпаның өзінің табынатын пұты болған: біреулері белгілі бір аңға, басқалары өлген адамның рухына, сиқырдың керемет күшіне т.с.с. табынған.

Талқылаңдар!

I топ ежелгі діни нанымдар жайлы талқылайды.

II топ Үндістанда қазірге дейін сиыр малын ерекше қадірлеу дәстүрінің ненің көрінісі екенін талқылайды.

Даналардан шыққан сөз

Дініміз үшін де біз дүниелік мақсаттарға жету жолында құлшына еңбек ете аламыз және солай етуге тиіспіз.

Пьер Тейяр де Шарден

Дін, өнер және ғылым – бір ағаштың бұтақтары.

Альберт Эйнштейн

Ойлан!

Тест сұрақтарына жауап бер.

1. Адамның қоршаған ортамен: жануарлар мен өсімдіктермен байланысы:
А) анимизм
Ә) тотемизм
Б) табу
2. Жансыз заттардың тылсым, сиқырлы күші бар деп санап, оларға табыну:
А) тотемизм
Ә) анимизм
Б) фетишизм
3. Негізінен еврейлер ұстанатын әлемдегі ең көне монотеистік дін:
А) иудаизм
Ә) индуизм
Б) жайнизм

Зертте!

Қосымша ақпарат көздеріне және <https://www.kaznu.kz> сілтемесіне сүйеніп, Орта Азиядағы діндер тарихы мен сенім ерекшеліктерін зертте.

Біліміңді тексер!

- Қазақ халқында қандай тотемдік жануарлар бар?
- Халқымызда тылсым күші бар деп есептелетін «фетиш» заттар бар ма?
- Дәстүрлі діндер сүйенетін қасиетті жазбалар туралы не білесің?

● Меңгерілетін білім:

- Буддизмнің қалай пайда болғанын білу;
- Дін ілімі негіздерімен танысу.

● Кел, ойланайық!

- Буддизм неліктен пайда болды?
- Будда дінінің негізін салушы кім?

Түйін сөздер

Буддизм
Нирвана
Дхарма

Будда діні

Буддизм – әлемдегі үш діннің ішіндегі ең көнесі, б.з.б. VI ғасырда пайда болған. Негізін қалаушы – **Сиддхартһа Гаутама**. Әкесі билеуші болғандықтан, Сиддхартһа еш уайым-қайғысыз өмір сүреді. Алайда 29 жасқа жеткенде үйінен кетіп, саяхатқа шықты. Тұрмыс азабын, өлімді және ауруды көп көріп, бұған жол бермеудің жалғыз жолы аскетизм деп шешті. Ол аскеттік өмір салтын ұстанып, көшеде садақа сұрай бастады, йоганы да үйренеді.

Буддизм алғашқы екі мыңжылдықта Шри-Ланкаға, Қытайға, Жапонияға және Тибетке еніп, Оңтүстік-Шығыс пен Орта Азияға тарады. Бүгінде 500 миллионға жуық адам

буддизмді ұстанады. Діннің негізі – азап шегу, нирвана және төрт асыл шындық туралы ілім азапты тоқтатады деп санау. Буддистер адамның қайта дүниеге келуіне (сансара) және адамның іс-әрекеті мен оның кейінгі өмірі арасындағы байланыс заңына (карма) сенеді.

Буддизмде Құдайдың болуы немесе болмауы туралы мәселе маңызды емес, Құдайдан бас тарту да қажет емес. Будда ілімін ұстанушылар бір мезгілде әртүрлі діндердің жақтаушылары болып табылады.

Археологиялық зерттеулер нәтижесінде Қырғызстанда буддистік храмдардың, шіркеулердің орны, көптеген буддистік мүсін табылған.

Талда!

- Буддизмнің негізгі тұжырымы қандай екен?
- Будда діні қай елде пайда болды? Қазір қай елдерде ұстанады деп ойлайсың?

Бұл маңызды

Нирвана («сөну», «өшу») – туғаннан бергі тіршілік түзілісінен шығу, абсолюттік дәрежеге жету. Негізгі мақсаты – азат болу, рақатқа кенелу.

Аскетизм – өзін-өзі шектеу, жер бетіндегі жақсылық атаулыдан бас тарту. Аскетизм ертеде Үндістанда, содан соң Грекияда негізделді. Христиан дінінде өмірін Құдай жолына арнап, жалғыздықта өткізген адамдарды «аскеттер» деп атаған. Аскетизм исламның сопылық бағытының негізгі өмірлік қағидаттарының біріне айналды. Ясауи өз уағыздарында нәпсіні тыйған адам түбінде әулиеге айналады деген.

Оқы, қызық!

«Чикчи» буддистік құжаты 1377 жылы Кореяда басылып шықты. Бұл кітапта Будда уағыздарының мәтіндері және будда монахтары мен уағызшыларының өмірбаянын қамтылды. Гутенбергтің әйгілі киелі кітабы 78 жылдан соң жарық көрді.

realfacts.ru/history

Даналардан шыққан сөз

Құмарлықтан артық от, ашудан артық бейнет, алдаудан өткен мұң, құштарлықтан артық телегей теңіз жоқ.

Будда

Жасап көр!

I топ қоғам тіршілігіндегі буддизмнің дүниетанымдық және танымдық миссиясы жайлы жоба дайындайды.

II топ мына сұрақтарды топта талқылап, постер жасайды:

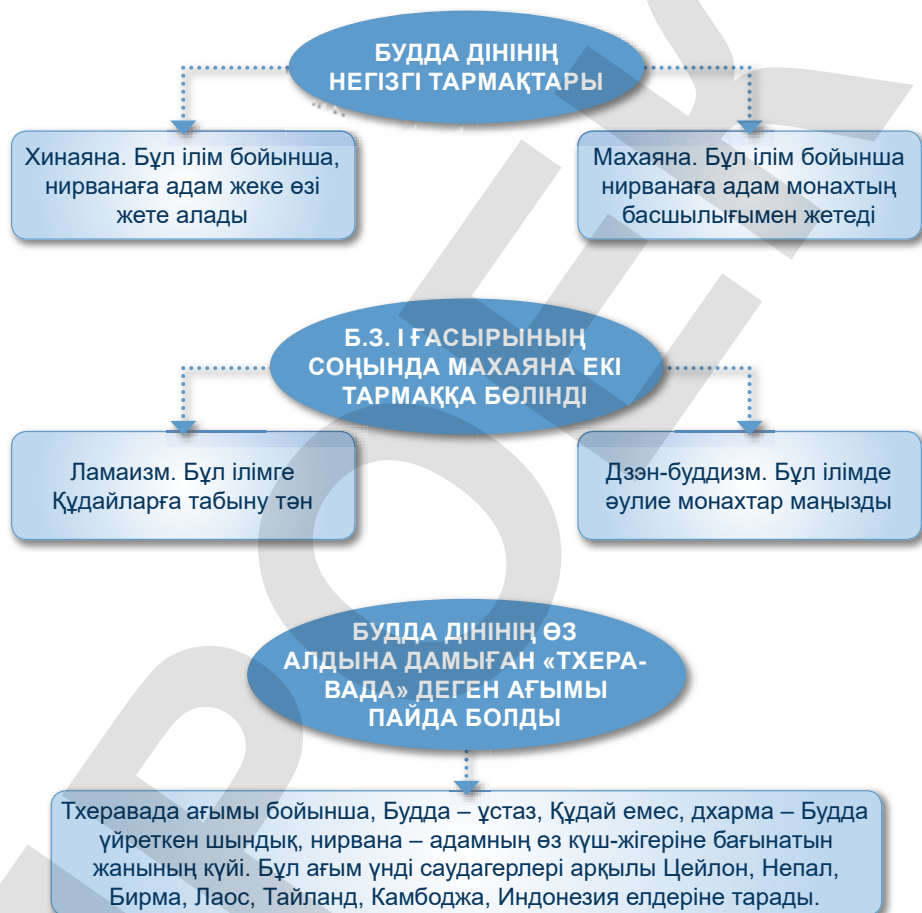
1. Будда тұрмыс азабын, өлімді және ауруды көп көріп, бұған жол бермеудің жалғыз жолы аскетизм деп шешті. Бұл пікірмен келісесіңдер ме?
2. Буддизмнің басқа дінді ұстануға тыйым салмауының себептері қандай деп ойлайсыңдар?
3. Бұл ілімнің жақсы жақтары қандай?

Зертте!

Сызбалардағы мәліметтерді тұтас мәтін түрінде оқып, ондағы ілімдердің таралуын зертте.

Қосымша әдебиеттер мен ғаламтор желісіне сүйеніп, Қытай, Тибет, Жапония мен Моңғолияда және Ресейдегі бурят, қалмақ, тува халықтарының арасында будда дінінің қай тармағы таралғанын анықтап, будда дінінің қазіргі жағдайын зертте.

Талқылаңдар!

Рухани күйзелістен арылудың жолдары қандай деп ойлайсыңдар? Қандай маманмен кеңесу керек? Не себепті? Сыныпта талқылаңдар.

Ойлан!

Тест сұрақтарына жауап бер.

1. Буддизм:
А) дүниені жаратушы Құдай жайында уағыздайтын дін
Ә) киелі заттарға табынған дұрыс делінетін дін
Б) фәни өмірдің азаптарынан құтылу жолын іздейтін
2. Буддизмнің негізін қалаушы:
А) Шуддходан
Ә) Гаутама
В) Дхарма
3. Буддизм қанша тармаққа бөлінеді?
А) екі тармаққа
Ә) үш тармаққа
Б) төрт тармаққа

Жадында сақта!

Буддистерінің өсиеті бойынша өтірік айтуға, ұрлық жасауға, адам өлтіруге, шарап ішуге болмайды. Сонымен қатар буддизм басқа дінді ұстануға тыйым салмайды.

Білімді тексер!

- Қалай ойлайсың, неліктен бүгінде буддизм кең таралған әлемдік діндердің бірі?
- Будда дінінің негізгі тармақтары арасында айырмашылық көп пе?

● Меңгерілетін білім:

- Христиан дінінің пайда болу тарихы;
- Христиан дінінің таралуы.

● Кел, ойланайық!

- Христиан діні қай ғасырда пайда болды?
- Христиан ілімі арасындағы қарама-қайшылықтар қандай сипатта болды?

Түйін сөздер

Христиан діні
Інжіл
Католиктік
Православтық
Протестанттық

Білгенге маржан

Мәсіх – (грек. *Χριστός* *Khristós*) – Иса пайғамбарға қатысты айтылатын сөз.

Христиан дінінің пайда болуы

Христиандық б.з. I ғасырында Рим империясының шығысында, Палестинада тұратын еврейлер арасында пайда болды және басқа провинцияларға тез таралды. Ол кезде иудаизм Жерорта теңізі жағалауындағы елдерде жалғыз монотеистік дін болып, ерекше мәртебеге ие болатын.

Христиандықтың негізін салған – **Иса мәсіх**. Ол Иерусалимдегі Даналық храмына он екі жасында келген болатын. Уағыздауды отыз жасында бастады. Үш жыл бойы мәсіх Құдайдың еркін уағыздап, ауруларды емдеп жүрді. Ел аралап жүріп, өзінің жанына 12 шәкірт таңдап алды.

Христиандық – монотеистік дін. V ғасырда Рим империясынан Еуропа елдеріне тарады, ал XVI–XX ғасырларда миссионерлер басқа континенттердің тұрғындарын христиан дініне белсенді түрде қабылдады. Бүгінгі таңда шамамен 2,4 миллиардтай адам ұстанады.

Христиандықтың негізі мәсіхтің ілімдері жазылған жазбаларда деп есептеледі. Христиандық сенімнің орталығында Әке, Ұл және Киелі Рух Құдайының бірлігі идеясы жатыр. Демек, христиандықтың негізі – Құдай жалғыз және Иса мәсіхтің қайта тірілуі туралы ілім.

Христиандар адам жаны мәңгілік деп санайды және барлық адамдардың қайта тірілетініне сенеді. Бұл дінді ұстанушылар үшін рухани әлем

материалдық жағынан маңызды. Адам өмірінің мақсаты – рухани өсу, оған кішіпейілділік, пост ұстау және дұға оқу арқылы қол жеткізуге болады.

Христиандардың қасиетті кітабы – Көне Өсиет пен Жаңа Өсиеттен тұратын **Інжіл**, символы – айқыш (крест).

Христиан дінінде үш бағыт бар:

1. **Православие** Ресейде, ТМД-ның кейбір елдерінде және Шығыс Еуропада қолданылады. Қазақстандағы христиандардың басым бөлігінде православ сеніміндегілер құрайды.

2. **Католицизм** Батыс Еуропада, Литвада, Чехияда, Польшада кең таралған. Католиктік шіркеу басшысы – Рим папасы.

3. **Протестантизм** АҚШ, Канада, Аустралия және Ұлыбританияға тән. Негізі – Құдаймен жеке сұхбаттасу, шіркеудің көмегінсіз сенімнің негізін табу мүмкін емес деп есептеледі.

Талда!

- Христиан діні қалай пайда болды және пайда болуы себептері қандай?
- Шіркеу мен мемлекет арасында байланыс болған ба?

Бұл маңызды

Христиан діні – Христостың өмірі мен Жаңа Өсиет іліміне негізделген, әлем бойынша ең көп таралған дін. Христиандық пен Інжілді түсіндіруде ортақ бір пікірлер жоқ. Сол себепті христиан діні бірнеше тармаққа бөлініп кеткен.

Інжіл – Христиан діні бойынша Иса мәсіхтің іздері мен тәлімі айтылған Киелі кітап.

Даналардан шыққан сөз

Әр кезде қоғам тіршілігі өнімсіздікке ұшырап, іштей жұтай бастағанда заман әуеніне қарай не дінге, не саясатқа қамшы басады.

Ғабит Мүсірепов

Дін ұстай алсаң – қасиетің, ұстай алмасаң – қасіретің.

Мырзатай Жолдасбеков

Талқылаңдар!

Христиан дінінің өз ішінде бірнеше түрге бөлініп кету және өз ішінде көптеген сектаның пайда болу себептерін «Дербес пікір айту» әдісімен талқылап көріңдер.

- 1) Өзіндік пікір (ой, идея).
- 2) Дәлел.
- 3) Өз пікірін айғақтайтын мысал.
- 4) Өз пікіріне қарсы дәлел.
- 5) Қарсы дәлелді жоққа шығаратын мысал.
- 6) Қорытынды.

Ойлан!

Тест сұрақтарына жауап бер.

1. Иса мәсіхтің христиандықты уағыздай бастаған жасы:
А) он екі жасында
Ә) отыз жасқа дейін
Б) отыз жасында
2. Христиан діні неше тармаққа бөлінді?
А) екі тармаққа
Ә) үш тармаққа
Б) төрт тармаққа
3. Құдаймен жеке сұхбаттасу, шіркеудің көмегінсіз сенімнің негізін табу мүмкін емес деп есептелетін бағыт:
А) протестанттық
Ә) православтық
Б) католиктік

Жадында сақта!

Көне ескерткіштерді, тарихи құжаттар мен археологиялық материалдарды зерттеу кезінде христиан дәуірінің алғашқы ғасырларынан бастап қазіргі Қазақстан мен Орта Азия аумағында христиан дінінің таралғаны анықталды.

Әбу Райхан әл-Бирунидің жазбаларында Иса мәсіхтің «қайта тірілуінен» 200 жыл өткеннен кейін Мервеге (қазіргі Түрікменстанның Мары қаласы) діни қызметкер Барахийдің православиелік ілімін қамтитын христиан дінін алып келгені баяндалады.

Зертте!

Қосымша ақпарат көздерінен христиандықтың Қазақстанда таралу тарихын зерттеп, деректерді жинақта.

Жасап көр!

Христиан діні неге өз ішінде үш түрге бөлініп кетті? Топтарға бөлініп, топ ішінде өз рөлдеріңді белгілеп, кесте бойынша жұмыс жасаңдар.

Талқылаушы	Тақырыптың маңызын, идеясын айтады.
Белгілеуші	Тақырып бойынша сурет дайындайды.
Байланыстырушы	Тақырыпты өмірмен байланыстырады.
Топ шешені	Тақырыпқа сәйкес қанатты сөздерді айтады.
Қорытындылаушы	Тақырыпты қорытындылайды.

Біліміңді тексер!

- Не себепті жоғары тап өкілдері христиан дініне назар аудара бастады?
- Бастапқы христиандық қауымның құрамы неліктен өзгерді?

● Меңгерілетін білім:

- Ислам дінінің пайда болуы;
- Ислам діни іліміментанысу.

● Кел, ойланайық!

- Ислам діні қалай пайда болды?
- Ислам діни ілімінің негіздері қандай?

Түйін сөздер

Ислам
Дін ілімі

Ислам діні

Ислам – әлемдегі ең жас дін. Ол VII ғасырда Батыс Арабияда пайда болды. Негізін қалаған – Мұхаммед пайғамбар.

Мұхаммед пайғамбар өзінен кейін мемлекетті басқару үшін ешқандай мұрагер қалдырмады. Бұл ислам дінінде мемлекет ісінің ұстанымы зайырлы сипатта екендігін білдіреді. Себебі ислам дінінде теократиялық, мұрагерлік билік түсінігі жоқ. Исламның мәнінде дін және дүние істері бөлек қаралған. Исламның кең ауқымда таралуы Әбу Бәкір, Омар ибн Хаттаб, Осман ибн Аффан, Әли ибн Абу Талиб сияқты төрт парасатты халифаның билігі тұсында жүзеге асты. Мұсылман қауымына басшылыққа Әбу Бәкір сайланғаннан кейін Араб халифаты қалыптасты. Халифа Әбу Бәкір Араб түбегіне түгел билік жүргізіп, ислам дінін таратты.

Алғашқы мұсылман мемлекеті – Халифат көршілеріне ғазуат соғыстарын белсенді жүргізіп, оларға ислам дінін ендірді. Осының арқасында ислам өзінің алғашқы жүз жылында Орта Азияда, Үндістан мен Закавказьеде, Солтүстік Африкада және Балқан түбегінде орнады.

Алғашқы мұсылман мемлекеті – Халифат көршілеріне ғазуат соғыстарын белсенді жүргізіп, оларға ислам дінін ендірді. Осының арқасында ислам өзінің алғашқы жүз жылында Орта Азияда, Үндістан мен Закавказьеде, Солтүстік Африкада және Балқан түбегінде орнады.

Ислам діни ілімінің негіздері

1. Барлық нәрсенің жаратушысы – Алланың бар екеніне сену.
2. Періштелердің бар екеніне сену. Мұсылмандардың сенімі бойынша, періштелерді Алла нұрдан жаратқан, олар Жаратушының әмірлерін толық орындайды. Жәбірейіл, Мекәйіл, Исрафил, Өзірейіл періштелердің үлкендері саналады.
3. Алладан пайғамбарларға «түскен» кітаптарға сену. Мұсылмандар Құранды ең соңғы және толық сенімді қасиетті кітап санайды.

4. Пайғамбарларға сену. Құранда «Алла жіберген барлық пайғамбарларды: Адам, Ибраһим, Дәуіт, Мұса, Сүлеймен, Иса (Ғайса) және басқаларын мойындау керек» деп жазылған.
5. Қиямет күніне сену. Соның ішінде ақырзаманға, Құдай алдында сұраларда тірілетініне, тозақ пен жұмаққа сену.
6. Тағдырға сену. Мұсылмандардың сенімі бойынша, барлық жаратылыстың тағдыры Алла тарапынан жазылып қойған, барлық нәрсе Құдайдың қалауымен болады.

Мұсылманның парыздары:

Мұсылманның бес парызы: иман, намаз, ораза, зекет және қажылық.

Иман – Аллаға, періштелерге, кітаптарына, пайғамбарларға, ақырет күніне, өлгеннен соң қайта тірілуге және тағдыр мен қазаға сену.

Ораза – тәуліктің күндізгі уақытында ауыз бекіту, дөрекі іс-әрекеттерден тыйылу.

Зекет – қоғамдағы кедейлерге берілетін міндетті садақа.

Намаз – мұсылманның екінші парызы. Ислам діні бойынша намаз оқу ақыл-есі дұрыс, балиғат жасына толған барлық ер, әйел мұсылманға парыз.

Қажылық – исламның бесінші парызы. Қажылықты ақыл-есі дұрыс, балиғат жасына жеткен, басы азат, оны өтеуге шамасы жететін мұсылманның өмірінде бір рет жасауы парыз саналады.

Талда!

Мәтіндерді кезектесіп оқу арқылы түсініп алыңдар.

- 1) материалды бөлімдер бойынша бөліп оқыңдар.
- 2) берілген бөлімдердің мазмұнын ашатындай 9–10 түйін сөз жазыңдар.
- 3) бөлімдерді қайта оқыңдар.
- 4) топтан бір оқушы бөлімдерді мазмұндап берсін.

Бұл маңызды

Меккеден Мәдинаға жаппай қоныс аудару оқиғасы ислам тарихында «**Хижра**» (қоныс аудару) деп аталды. Ислам дінінің орнығуына зор әсерін тигізген бұл оқиға мұсылмандық жыл санауының басы

болды. Хижра мұсылман жыл санауын Мұхаммед пайғамбардың жақын серігі, халифа (дін басшысы) Омар ибн Хаттаб қалыптастырды.

Ансарлар (көмекшілер) – Мұхаммед пайғамбардың Мәдина қаласында дін таратуына жәрдемдескен сахабалар.

Мүшріктер – политеистер, яғни көпқұдайшылдар, пұтқа табынушылар.

Оқы, қызық!

Ислам мәдениеті

«Исламның алтын ғасыры» деп аталатын кезең, яғни исламдық ренессанс – шамамен VIII ғасырдың ортасынан XIII ғасырдың ортасына дейінгі тарихи кезең, оның басында Араб халифаты өз заманының ең үлкен мемлекеті болды. Халифат шеңберінде жалпы мұсылман мәдени кеңістігі қалыптасты, ол ыдырағаннан кейін де өмір сүре берді. Осының арқасында аталған кезеңдегі ислам ғалымдары, жазушылары мен өнер қайраткерлері әлемдік ғылым мен мәдениеттің дамуына елеулі үлес қосты. Араб халифаты ыдырағаннан кейін Ислам мәдениетінің дамуы Саманидтердің парсы мемлекеті, содан кейін Газни, Қараханидтер, Тимуридтер, селжұқтар, Хулагуидтер түркі империяларында жалғасын тапты.

«Исламдық өрлеу» кезінде математика, медицина, философия, физика, химия және басқа ғылымдар дамыды. Испанияның оңтүстігінен Иранға дейін созылған ислам мәдениеті әртүрлі ұлттар мен діндердегі ғалымдардың жетістіктерін қамтыды. Ол ежелгі мысылықтар, гректер мен римдіктер туралы білімдерін дамытып, қайта өрлеу дәуіріне жол ашқан табыстарға қол жеткізді.

Осы алтын ғасыр дәуірінде мұсылман ғалымдары, суретшілері, инженерлері, ақындары, философтары мен саудагерлері ғылымға, экономикаға, әдебиетке, философияға, теңіз ісіне, ауылшаруашылығына зор үлес қосты.

Ислам әлемінде мешіт жанынан зайырлы ғылымдарды да үйрететін медреселер ашылды. Көптеген медреселер уақыт өте келе университеттерге айналды. Мұсылман билеушілері ғалымдарға қолдау көрсетіп, олардың білімдерін жинақтап, дамытып, бөлісе алатын ғылыми орталықтар ұйымдастырды. Осындай ғылыми орталықтардың ішіндегі ең танымалы IX ғасырдың 20-жылдарында Халифа әл-Мамун (786–833 жж.) құрған «Даналық үйі» («Бәйт әл-Хикма»). Бағдад қаласынан басқа, Каир, Дамаск, Бұхара, Газна, Самарқанд, Хорезм, Исфахан, Нишапур, Балх, Кордова және

басқа қалаларда әртүрлі кезеңдерде ғылыми қызмет орталықтары болды.

859 жылы ханшайым Фатима әл-Фихри (800–880 жж.) Фес қаласында (Марокко) алғашқы заманауи университетті құрды. Ерлер мен әйелдерді қабылдайтын университетте бірнеше факультеттер болды және көптеген пән оқытылды.

Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық

Даналардан шыққан сөз

«Бір кезде жер бетінде жұмақ орнаған заман болған екен» деген ойды барлық діннен кездестіруге болады.

Альфред Адлер

Мұсылман суретшілері мен ғалымдары, жұмысшылары мен князьдері бірге әр континентте тікелей және жанама әсер ететін бірегей мәдениетті жасады.

Ховард Тернер

Талқылаңдар!

Исламдық мәдениет неліктен шыңына жетіп барып, саябырлады? Сыныпта талқылаңдар.

Жасап көр!

1. Ислам дінінің негіздеріне нелер жатады? Ментальді кластерде жинақта.

2. Бүгінге тақырыпқа байланысты ойларыңды «Түртіп алу» кестесіне жаз.

V – «білемін»	– «мен үшін түсініксіз»	+ «мен үшін жаңа ақпарат»	! «мені таңғалдырды»

Ойлан!

Тест сұрақтарына жауап бер.

- Ислам діні қашан пайда болды?
А) V ғасырда
Ә) VI ғасырда
Б) VII ғасырда
- «Хижра» сөзі қандай мағынаны білдіреді?
А) хронология
Ә) қоныс аудару
Б) ислам діні
- Исламдық өрлеу уақыты:
А) V–VI ғасырлар аралығында
Ә) VIII–XIII ғасырлар аралығында
Б) VII–IX ғасырлар аралығында

Зертте!

Жалпы, жаңа дін неліктен пайда болуы мүмкін? Ол үшін қандай алғышарттар керек екенін зертте.

Білімді тексер!

- Ислам діні қашан қалыптасты?
- Исламдық өрлеу дәуірінде қандай ғылымдар қалыптасты?

● Меңгерілетін білім:

- Ислам дінін меңгеру;
- Діни ұйымдар қызметімен танысу.

● Кел, ойланайық!

- Ислам қазақ жеріне қашан таралды?
- Алғаш рет ислам дінін қазақ топырағына әкелген тұлғалар кімдер еді?

Түйін сөздер

Ислам діні
Діни ұйымдар
Ясауи ілімі

Исламның қазақ жеріне таралуы

Исламның қазақ жеріне келуі б.з. VII–VIII ғасырларынан басталады. Миссионерлер алдымен оңтүстік аймаққа келді. X ғасырдың соңында Жетісу және Сырдария өңірлеріне орнықты. Сондай-ақ исламның одан әрі кең қанат жаюына Қожа Ахмет Ясауидың әсері көп болды.

Қожа Ахмет Ясауи Орталық Азия және Түркияның мәдениетіндегі ірі тұлғаның бірі болғандықтан, ол бүкіл түркі жұртының рухани атасы атанған. Қ.Ясауи «Диуани Хикмет», «Мир‘ат-ул Қулуб», «Фақрнама» сияқты мұраларды қалдырған.

«Мир‘ат-ул Қулуб» сөзі «көңілдің айнасы» деген мағына береді. Бұл кітап ұстаздың сүйікті шәкірттерінің бірі Мұхаммед Данишменд жинақтаған Қ.Ясауидің рухани көзқарастарынан тұрады.

«Фақрнама» («Пақырнама») – Әзірет Сұлтан Қожа Ахмет Ясауидің еңбектерінің ішінде «Диуани хикметтен» кейінгі танымал шығармаларының бірі. «Пақырнама» – «Диуани хикмет» еңбегінің рет-ретімен, тәртібімен қара сөз түрінде ықшамдалып жазылған үлгісі.

Қазақстандағы діни ұйымдардың қызметі

Қазақстан Республикасы егемендігін алғаннан кейін әрбір адамның діни сенім бостандығы құқығын құрметтейтін демократиялық, зайырлы мемлекетке айналды. Қазақстан – діни сенім бостандығын жариялаған зайырлы мемлекет. Сол себепті барлық діндер мен діни бірлестіктердің құқығы заң алдында бірдей. Ешбір дін немесе діни бірлестіктер ешқандай артықшылықтарды

пайдаланбайды. Діни бірлестіктер қандай да болсын мемлекеттік қызметтер атқармайды, мемлекет те діни бірлестіктердің қызметіне, егер ол заңға қайшы келмесе, араласпайды. Мәселен, діни бірлестіктердің жастарды өз қатарларына тартуда жеке адамның бостандығына қол сұғуға еш құқығы жоқ. Мұны өздеріңнің де естеріңде ұстағандарың жөн.

Елде барлық дәстүрлі әлемдік діндерді құрметтеу саясаты жүргізілуде. Қазақстандықтардың арасында ислам, христиан, буддизм, иудаизм ұстанушылары бар. Бүгінгі таңда Қазақстанда 18 конфессияны қамтитын 3818 діни бірлестік тіркелген.

«Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының 1992 жылғы 15 қаңтардағы Заңы бойынша жергілікті діни қауымдастықтар, діни орталықтар, сондай-ақ діни оқу орындары мен ғибадатханалар Қазақстан Республикасындағы діни бірлестіктер деп танылады.

Мемлекеттік саясат қоғамда діни тұрғыдағы араздықты болдырмауға ұмтылғандықтан, еліміздегі діни ахуал тұрақты. Сондықтан Қазақстан азаматтарын, әсіресе жастарды өз қатарына тартуға бағытталған діни бірлестіктердің қызметі дінаралық қатынастар этикасына сай болғаны абзал.

Талда!

- Исламның қазақ жеріне таралуының алғышарттары туралы не білдің?
- Қазақ даласындағы діни тұлғалардың тарихи орны мен рөлі қандай?

Бұл маңызды

«**Диуани хикмет**» (Даналық кітабы) – Қожа Ахмет Ясауидің діни-философиялық мазмұндағы шығармасы. Бұл туынды алғаш рет 1878 жылы жеке кітап болып басылып шығады.

Діни бірлестік – азаматтардың діни мүдделері мен құлшылық рәсімдерін бірлесіп қанағаттандыру мақсатында ерікті негізде құрған ұйымдар. Діни бірлестіктер арнайы құрылымға, төменнен жоғарыға дейін басқару жүйесіне ие. Басқаша айтқанда, діни бірлестіктерді қоғамдық ұйымдардың ерекше бір түрі деуге болады.

Ойлан!

Тест сұрақтарына жауап бер.

1. Исламның қазақ даласына енуі қай ғасырларда басталды?
А) VII–VIII ғасырларда
Ә) VIII–IX ғасырларда
Б) VI–VII ғасырларда
2. Қожа Ахмет Ясауидің қай еңбегі қара сөз түрінде ықшамдалып жазылған?
А) «Диуани Хикмет» еңбегі
Ә) «Мир'ат-ул Қулуб» еңбегі
Б) «Фақрнама» еңбегі
3. Қазақстанда 18 конфессияны қамтитын қанша діни бірлестік тіркелген?
А) 3881
Ә) 3818
Б) 3118

Жадында сақта!

2011 жылы қабылданған «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Қазақстан Республикасының Заңы (бұдан әрі – Заң немесе қолданыстағы заң) – мемлекеттің дін саласындағы стратегиялық бағыттарын айқындайтын құжат.

Даналардан шыққан сөз

Қожа Ахмет Ясауидің қазақ мәдениетіндегі орны өлшеусіз. Ұлттық дүниетанымымыздың қалыптасуында Ясауидің хал-хикмет ілімі жетекші рөл атқарған болса, оның «Диуани хикмет» жинағы осы ілімді таратудағы ең басты құрал болды. Сондықтан да ол халық арасында кие-қасиеті күшті, қымбат рухани қазына ретінде қастерленіп келді. «Диуани хикмет» қазақтар арасында жазбаша да, ауызша да тарады. Әйтсе де соңғысы басымырақ болды.

Болат Қорғанбеков

Талқылаңдар!

I топ Ясауи заманында орын алған әлеуметтік мәселелер мен «Диуани хикмет» еңбегінің бүгінгі тақырыппен байланысын талқылайды.

II топ діни ұйымдардың түрлері және олардың қалыптастыратын жүйесін талқылайды.

Зертте!

Қосымша ақпарат көздерінен және <https://adebiportal.kz/kz/authors/view/2586> сілтемесі бойынша Қожа Ахмет Ясауидің ілімі туралы ізденіп, кластерді толықтыр.

Білімді тексер!

- Не себепті Ясауи ілімі қазақ топырағында маңызға ие болды?
- Қазақстандағы діни ұйымдардың қызметі қандай?

Меңгерілетін білім:

- Теріс пиғылды діни ағымдарды білу;
- Терроризм ұғымы, шығу негіздері.

Кел, ойланайық!

- Теріс пиғылды ағымдар деген не?
- Терроризм деген не?

Түйін сөздер

Діни ағым
Теріс пиғыл
Терроризм

Теріс пиғылды діни ағымдар

Теріс пиғылды діни ағымдар – халықтың санасы мен еркіне толық бақылау орнатуға тырысатын әрі басқа діндерге төзбейтін және зайырлы үкіметке қарсы жалған діни ұйымдар. Дүниежүзілік тәжірибе көрсеткендей мұндай ұйымдардың миссионерлері алдымен баратын елінің, халқының тілін, тарихын, әдет-ғұрпын, мінез-құлқы мен психологиясын тыңғылықты зерттеп алады. Жергілікті жердің сан ғасырлық әдет-ғұрпын, құндылықтарын жоққа шығаратын әдіс-тәсілдер ойлап табады. Өздерінің шынайы ниеттерін жасыра отырып, сол елден өздерінің сөзін сөйлейтін жандарды тауып, оларды жетекші етіп сайлайды. Сайланғандар өздеріне берілген нұсқаулықпен жұмыстарын жүргізеді.

Мұндай топқа психологиялық күйзелісте немесе әлдебір мәселенің шешімін таппай жүргендер келеді. Сондықтан олар «жетекшілерінің» үйіп-төгіп берген жалған уәделеріне ұйып, сеніп қалады.

Әлеуметтік желілер – жалған діни ұйымдарға тартудың ең тиімді және кең таралған құралы. Олардың құрған торына түскен адам бірте-бірте өзінің сыни ойлау қабілетін, өзінің пікірін жоғалтады. Мақсат қояды, өзін-өзі дамытуды доғарады. Не үшін өмір сүріп жүргенін түсінбейді. Арбаушылардың ықпалына түсіп, солардың дегенімен жүретін болады.

Терроризм ұғымы

Терроризм – зорлық-зомбылық идеологиясы: зорлық-зомбылықпен жасалған ең ауыр қылмыстардың бірі (өртеу, жарылыс, улы заттарды шашу, адам ұрлау, жеке азаматтардың өміріне қауіп

төндіру, көлік құралдары мен ғимараттарды басып алу, қарулы шабуыл, компьютерлік желілерге шабуыл және т.б.).

Терроризм жазықсыз адамдардың өліміне әкеп соғады, қалыпты өмір сүру жағдайларын бұзады, халық арасында үрей мен дүрбелең тудырады. Осылайша террористер өздерінің қылмыстық саяси мақсаттарына жетуге тырысады.

Қазақстан мемлекеті осындай теріс пиғылды діни ұйымдардың ел азаматтарына ықпал етуіне заңнама бойынша жол бермейді. Зайырлылық мемлекеттік жүйенің негізі, ұлттық қауіпсіздіктің кепілі бола алады.

Талда!

- Теріс пиғылды діни ағымдардың мақсаты не?
- Терроризм ұғымын қалай түсінесің?

Бұл маңызды

Теріс пиғылды діни ағым – жеке адамның, қоғам мен мемлекеттің басты құқықтары мен мүдделеріне қайшы келетін қатаң иерархиялы діни құрылым.

Террор – саяси дұшпанына қарсы күрестің адамды өлтіруге дейін баратын неғұрлым шиеленіскен формасы.

Жадында сақта!

Терроризмге қарсы іс-қимылды жүзеге асыратын мемлекеттік органдардың құқыққа сыйымды әрекеттерімен терроризм актісінің жолын кесу кезінде жеке тұлғалардың өмірі мен денсаулығына келтірілген мүлдікті емес зиянды өтеу ҚР Үкіметінің сот шешімдері бойынша міндеттемелерді орындауға арналған резерві қаражатының есебінен, ҚР Азаматтық кодексінің 937–946-баптарына сәйкес сот тәртібімен жүргізіледі.

Талқылаңдар!

Екі топқа бөлініп, берілген мәселелерді талқылаңдар, шешім шығарыңдар.

I топ теріс пиғылды діни ағымдарға тән мінез-құлықтардың тізімін жасап, олардың ықпалына еріп кетпрудің жолдарын анықтайды.

II топ терроризмнің қоғамға деген қауіпін анықтап, террористерге қалай қарсы тұруға болатынын талқылайды.

Даналардан шыққан сөз

Дін құрыса – тіл сақтайды, тіл құрыса – үн сақтайды, бәрі құрыса – діл сақтайды.

Асқар Сүлейменов

Қазақ «ұят болады» деген осы бір ауыз сөзбен, отбасын, елді, дінді, ділді т.б. барлығын ұстап тұрған. Қазақ ұяты барды «текті», ұяты жоқты «тексіз» деп бағалаған.

Нұрхалық Абдырақын

Жасап көр!

«Теріс пиғылды ағымдар мен терроризм – ең үлкен қауіп» тақырыбында эссе жаз.

Зертте!

Интернеттен https://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z990000416_ сілтемесі арқылы «Қазақстан Республикасы терроризмге қарсы күрес туралы Заңын» жүктеп алып, қысқаша тезис жаса.

Біліміңді тексер!

- Теріс пиғылды діни ағымдардың негізгі ерекшеліктері қандай?
- Неліктен терроризмді дінге жат ұғым дейміз?

Менгерілетін білім:

- Зайырлы мемлекеттің басты қағидасымен танысу;
- Унитарлық мемлекет бөліктерін білу.

Кел, ойланайық!

- Не себепті зайырлылық мемлекеттік жүйенің және ұлттық қауіпсіздіктің негізі саналады?
- Неліктен елдегі тұрақтылық мемлекеттік саясатқа жатады?

Түйін сөздер

Зайырлылық
Зайырлы мемлекет
Унитарлық мемлекет

Унитарлық мемлекет

Унитарлық мемлекет (лат. *unitas* – «бірлік») – әкімшілік-аумақтық қарапайым, біртұтас, яғни бөлінбеген мемлекет. Барлық қалалар, аудандар, облыстар – жеке тәуелсіз субъектілер емес, бір мемлекеттің тең бөліктері. Әлемде 80% -тен астам мемлекет унитарлық болып саналады.

Унитарлық мемлекеттік белгілері:

- 1) мемлекеттік биліктің толықтығы, яғни жалпыұлттық деңгейде шоғырлануы;
- 2) мемлекеттік билік органдарының бір орталыққа бағынатын бірыңғай иерархиялық жүйе түрінде құрылуы;
- 3) заңнаманың бір деңгейлі жүйесі (бүкіл ел деңгейінде бір Конституция);
- 4) бірыңғай азаматтықтың болуы.

Қазақстан Республикасы – президенттік басқару нысаны бар унитарлық (біртұтас) мемлекет. Конституцияға

сәйкес, ел өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырды, оның ең жоғары құндылықтары – адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары.

Унитарлық формадан басқа құрамында бірнеше елді біріктірген федеративті мемлекеттер де бар. Онда өз ережелерімен өмір сүретін бірнеше тәуелсіз республикалар болуы мүмкін. Федерацияларға мыналар жатады: Германия, Канада, Біріккен Араб Әмірліктері, Ресей, АҚШ.

Зайырлылық – мемлекеттік жүйенің және ұлттық қауіпсіздіктің тұғыры

Зайырлы мемлекетте дін адамның өмірі мен әлеуметтік жағдайына әсер етпейді. Демек, мемлекеттің бұл түрі бір дінге басымдық бермей, барлығына бірдей көзқарас ұстанады.

Қазақстанның барлық азаматы, діни сеніміне қарамастан, заң алдында бірдей құқыққа ие. Ешкімнің дінді келемеждеуге, діни нысандарды бүлдіруге құқығы жоқ.

Қазақстан Республикасы да зайырлы мемлекет. Демократиялық бағытты ұстанып, барлық діни конфессиямен диалогті және халық арасында дін сауаттылықты дамытуды жалғастырып отыр. Әдетте экстремистік көзқарастағылар алдымен жастарды немесе рухани әлсіз жандарды өз қатарына тартуға тырысады. Сол себепті мемлекет еліміздің тұрақты дамуын қамтамасыз ету үшін әкімшілік-құқықтық және қылмыстық-құқықтық шаралардың көмегімен экстремизм мен лаңкестіктің деструктивті идеологиясынан қорғануды басты назарда ұстайды. Сондай-ақ мемлекетіміз азаматтардың діни сенім бостандығы мен діни бірлестіктердің еркін қызмет атқару құқығының жүзеге асырылуын заңды тұрғыдан реттейді. Атап айтсақ, 1992 жылы «Діни сенім бостандығы және діни бірлестіктер туралы» Заң қабылданды. Бұл Заң бойынша барлық дін ұстанушыларға қызметтерін еркін атқаруына толықтай кепілдік берілді.

Мемлекеттік қызмет, білім беру, мәдениет, спорт, денсаулық сақтау, отбасы және неке институттары жүйелерін қоса алғанда, әлеуметтік қатынастар, сондай-ақ мемлекеттің құзыретіне жататын басқа да салалар тек заңнамамен реттеледі.

Кәмелетке толмаған балалардың құқықтары заңмен қорғалады. Атап айтқанда, «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңға сәйкес діни бірлестіктердің жетекшілері кәмелетке толмағандардың ата-аналарының бірі немесе оның басқа да заңды өкілдері қарсылық білдірген кезде, діни бірлестік қызметіне кәмелетке толмағандардың тартылуына және (немесе) қатысуына жол бермеу шараларын қабылдауға міндетті.

Кәмелетке толған балалар, ата-аналарының немесе олардың басқа заңды өкілдерінің діни сенімдеріне қарамастан, өздерінің діни немесе атеистік сенімдері мен қалауын өз бетінше анықтауға құқылы.

Талда!

- Зайырлы мемлекет дегенді қалай түсінесің?
- Қазақстанда мемлекет пен діннің арақатынасы қандай?

Бұл маңызды

Зайырлылық – 1) кез келген дінге қатысты мемлекеттің бейтараптығы; 2) мемлекеттің кез келген діннен тәуелсіздігі, сондай-ақ діннің мемлекеттен тәуелсіздігі; 3) ар-ождан және діни сенім бостандығы; 4) білімнің кез келген діннен азаттығы.

Зайырлы мемлекет – дін мәселелерінде ресми түрде бейтарап болып табылатын немесе бейтараптық танытатын, дінді де, дінсіздікті де қолдамайтын мемлекет.

Унитарлық мемлекет – мемлекеттік немесе ұлттық-мемлекеттік құрылыстың бір түрі. Оның территориясы әкімшілік-аумақтық бөліктерге бөлінеді.

Жадында сақта!

Ешкімнің өз діни наным-сенімдеріне байланысты Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарында көзделген міндеттерін атқарудан бас тартуға құқығы жоқ: діни қызметшілер, миссионерлер, діни бірлестіктер басшылары немесе қатысушылары болып табылатын Қазақстан Республикасының азаматтары саяси өмірге Қазақстан Республикасының барлық азаматтарымен бірдей тек өз атынан ғана қатыса алады.

Талқылаңдар!

Сұрақтарды талқылап, дөңгелек үстел өткізіңдер.

1. Неге Қазақстан азаматтары өз құқықтарымен бірге міндеттерін де біліп, қатаң сақтауы тиіс?
2. Неліктен зайырлылық мемлекеттік жүйенің және ұлттық қауіпсіздіктің тұғыры болып саналады?

Даналардан шыққан сөз

Мемлекет қоғамдық келісімге әлі қол жете қоймаған салада тікелей билік жүргізе бастаса, ол жеке тұлғалар еркіндігінің желкесін үзуге апарып соғады.

Фридрих Август фон Хайек

Мемлекеттің күштілігі мен қуаттылығы онда өмір сүретін жақсы адамдардың санына байланысты.

Джон Рескин

Заңның ешқандай күші болмайтын және біреудің билігіндегі мемлекеттің күні санаулы. Билеушілер заңның құлы болатын мемлекеттің адамдарына Құдай игілік сыйлайды.

Платон

Жасап көр!

1-топ сабақтан алған білімдеріне сүйеніп, «Он сұрақ» тәсілі арқылы ойларын түйіндеп, жоба дайындайды.

2-топ тақырыпқа байланысты ой-тұжырымдарды кластерде жинақтайды.

Зертте!

Зайырлы елдер мен теократиялық елдер арасындағы айырмашылықты зерттеп, таныстырылым жаса.

Біліміңді тексер!

- Зайырлы мемлекет қандай мемлекет?
- Мемлекеттің қауіпсіздігі деген не?
- Діни сенім еркіндігіне не жатады?

● Меңгерілетін білім:

- Қазақстанның дінаралық келісімімен танысу;
- Қазақстанның татулық аясындағы саясатын білу.

● Кел, ойланайық!

- Қазақстанның дінаралық келісім мен татулық аясындағы саясаты қандай негізде құрылды?
- Халықтың басты құндылығына не жатады?

Түйін сөздер

Дінаралық келісім
Конфессия
Діни мейрамдар

Қазақстандағы дінаралық татулықтың түп негізі – өзара сыйластық

Қазақстан – географиялық орналасуы ерекшелігіне сәйкес ежелден түрлі өркениеттердің тоғысқан аймағы. Түрлі себептермен өз елінен бас сауғалап келген алуан ұлттың өкілдерін қазақ халқы жатсынбай, бауырына тартты. Тәуелсіздігін жариялағаннан кейін Қазақстан Республикасы үкіметі этносаралық татулықты қоғамдық келісіммен үйлестіре білді. Сонымен қатар дін саласындағы мемлекеттік саясаты да зайырлылық принципіне сәйкес іске асырылып жатыр. Осы мемлекеттік саясаттың арқасында еліміздегі діни бірлестіктері басшылары өзара түсіністік пен өзара іс-қимылды дамытуда. Қазақстанның діни бірлестіктері қоғамда азаматтық бейбітшілік пен рухани келісімді, ынтымақтастық пен

бірлікті нығайтуға бағытталған әлеуметтік-мәдени іс-шараларға белсенді қатысып келеді. Оның дәлелі – еліміздегі 18 конфессия өкілдерінің бейбіт келісімде өмір сүріп жатқандығы.

2003 жылдан бері Әлемдік және дәстүрлі діндер көшбасшыларының съезі өткізіліп келеді. Дін көшбасшылары мен жергілікті діни қауымдастықтардың өкілдері мемлекеттік органдар мен үкіметтік емес ұйымдар ұйымдастыратын конференцияларда, «дөңгелек үстелдерде», форумдарда үнемі кездесіп, достық диалог жүргізеді. Бұл жағдайдағы маңызды трендтердің бірі – республиканың діни бірлестіктері басшыларының бір-бірімен ортақ тіл табуға деген ұмтылысы мен қабілеті, бұл әлемдік жұртшылықтың назарын ерекше аударады. Бұл ретте Қазақстан өзін бітімгершілік алаң ретінде танытып келеді.

Қазақстанда мемлекет пен діни бірлестіктердің өзара қарым-қатынас үлгісі діндарлардың құқығы мен еркіндігін құрметтеудің демократтық қағидаттарына негізделген.

Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2020 жылғы 31 желтоқсандағы № 953 қаулысымен Қазақстан Республикасының дін саласындағы мемлекеттік саясатын іске асыру жөніндегі 2021–2023 жылдарға арналған кешенді жоспар бекітілді. Бұл жоспарда мына жайтты көрсеткен: «...объективті және субъективті факторлардың әсерінен қазіргі әлем өзінің дүниетанымы жағынан да, әлеуметтік-экономикалық жағынан да аса күрделі өзгеріске ұшырауда. Тұтастай алғанда, бұл жағдайлар орныққан басымдықтар мен құндылықтардың жойылуына, сондай-ақ жаһандық ауқымда, оның ішінде дін саласындағы жаңа қауіп-қатерлерге әкеледі».

Барлық мемлекеттік органдар мен азаматтардың ар-ождан мен діни сенім бостандығын қорғауға кепілдік беретін Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарын бұлжытпай сақтауы тиіс. Діндердің тату және сыйластықпен қатар өмір сүруі мен экстремизмнің таралуына қарсы тұруы – өте маңызды фактор.

Талда!

- Қазақстанда мемлекет пен діни бірлестіктер арасындағы өзара қарым-қатынас қандай принципке негізделген?

- Дінаралық түсіністіктің маңыздылығы қандай?
- Еліміздегі 18 конфессия өкілдерінің бейбіт қатар өмір сүруіне қандай жағдайлар жасалған?

Бұл маңызды

Діни мейрамдар – Президент ресми түрде атаулы күн ретінде жариялап, егер жұмыс күндеріне тура келсе, демалыс берілген мейрамдар.

Конфессия (лат. *confessio* – «ғибадат») – белгілі бір діни ілімінің шегіндегі дінге сенушілік, сонымен қатар осы дінді ұстанатын ізбасарлардың бірлесуі.

Даналардан шыққан сөз

Біздің жұрт бостандық, теңдік, құрдастық, саясат ісін ұғынбаса, тарих жолында тезек теріп қалады.

Әлихан Бөкейханұлы

Саясатта табысты болу – халықты өз көзқарасыңа иландырып, оларға анық, сыпайы, сабырлы әрі ашық түрде түсіндіруді қажет етеді.

Нельсон Мандела

Зертте!

Өзің ізденіп, «Қазақстандағы діндер тарихы» тақырыбында жоба дайында.

Уақыты	Дін атауы	Дінді әкелген миссионерлер	Діннің таралуы/ тармақталуы	Қазіргі деңгейі

Жасап көр!

Болашақта Қазақстаннан шетелге өкіл болып барсаң, дінаралық келісім мен татулық аясындағы саясат идеясын қалай ұсынар едің? Таныстырылым жаса.

Біліміңді тексер!

- Қазақстан дін мәселесінде қандай саясат ұстанады? Сұрақтың жауабын кластерге толтыр.

- Діни ғұрыптар мен рәсімдер бір-бірінен ерекшеленеді. Басқа дін өкілдерінің ұстанған салт-дәстүрлері мен жөн-жоралғыларына қандай қарым-қатынас қалыптастырған жөн?

Адам – өмір дамуының ең жоғары деңгейінің көрінісі, қоғамдық еңбек барысының жемісі әрі табиғат пен әлеуметтік болмыс тұтастығын аңдататын тіршілік иесі.

Адамзат – бүкіл адам баласы.

Адамгершілік – қоғамдық талапқа сай ізгілікті, инабаттылықты білдіретін моральдық ұғым. Адамның күнделікті өмірінде жетекші болатын ішкі қасиеттер, этикалық нормалар.

Адамгершілік қасиеттер – адамгершілік нормалармен реттелетін іс-әрекеттерге қатысын адамның өз бойына жинақтауы.

Адамгершілік мәдениеті – тұлғаның моральдық принциптері, нормалары мен идеалдарын игеру деңгейі, оларды адамдар арасында қарым-қатынаста практикалық түрде пайдалану.

Адамгершілік мінез-құлық – адамдарға жағымды мінез көрсету, мейірімділік, рақымдылық білдіру.

Атамекен – ата-бабадан ұрпаққа мұра болып қалған ежелгі құтты қоныс, мекен.

Азаматтық парыз – адам мен қоғам үйлесімділігін білдіретін әлеуметтік-этикалық ұғым, жеке тұлғаның туған жер, атамекен, Отан, халық алдындағы парызы.

Ақпараттық технология – ақпаратта жинау, сақтау, өңдеу және тарату тәсілдері мен құралдары динамикалық түрде өзгеріске ұшырап, солар арқылы қоғамның инфрақұрылымын қалыптастыру.

Ақпараттық мәдениет – кез келген ақпарат көзін: анықтама-ларды, сөздіктерді, энциклопедияларды, теледидар бағдарламаларын т.с.с. дұрыс пайдалана білу, сонымен бірге әңгімелесе білу, теледидар, хабарды (интернетті) талғамды түрде қарау, алынған мәліметті ой елегінен өткізіп, талдай білу.

Әлеумет – (лат. socium – «ортақ») – әлдебір мәнді қарым-қатынастағы адамдардың өмір сүру жағдайларының бірлігімен сипатталатын тұрақты да үлкен қауым.

Әлеуметтену – индивидтің нақты қоғамға, әлеуметтік топқа тән құндылықтарды, нормаларды, мінез-құлық үлгілерін игеріп, тұлғаға айналу процесі.

Әлеуметтік нормалар – тарихи дамудың белгілі бір кезеңінде қоғамдық қатынастар негізінде қалыптасқан әлеуметтік топтар мен жеке адамдардың іс-әрекеттерін реттейтін талаптар.

Әлеуметтік даму – психикалық, рухани, интеллектуалдық кемелдену.

Әрекет – (араб. харекет – «амал», «тәсіл») – адамның, кейде әлеуметтік топтың әлдебір істі атқаруға белсене кірісуі.

Бауырмалдық – адам бойындағы туысқандық, ағайыншылық қарым-қатынасқа адалдықты білдіретін адамгершілік қасиет. Бауырмалдық туыс адамдардың арасындағы жақсы көру сезімін, бір-біріне деген мейірімділігін, жанашырлығын, қамқорлығын білдіретін құнды қасиет. Бауырмалдық адамдардың туыстық негізінде ғана емес, жалпы адами қасиет ретінде өзге жұрттарды бауырына тарта білу, оларды жақын санап қамқорлық көрсету табиғи мінез-құлқының тұрақты қасиеті.

Білік – адамның белгелі бір құбылыс не күрделі мәселе жөнінде ой жүгіртіп, өзінше пайымдай білу қасиеті. Біліктілік адам бойында оқудан гөрі, көрген-білгенін көкірекке тоқи білу арқылы қалыптасады.

Білім 1. Бұл деректер, мәлімет, ұғымдар, ережелер, заңдар, теориялар, формулалар мен сипаттамаларды, т.с.с түсіну, есте қалдырып, қажеттікке қарай қайта жаңғырту. **2.** Адамдардың белгілі бір жүйедегі ұғымдарының, деректері мен пайымдауларының жиынтығы.

Жауапкершілік – адам бойындағы белгілі бір істі, өзіне тапсырылған міндетті орындап, жүзеге асыруынан байқалатын адамгершілік қасиет.

Жауапсыздық – іске немқұрайды қараушылық.

Қайсарлық – адамның асыл қасиеттерінің бірі, кісілік сипаты. Алған бетінен қайтпайтын, өмір жолында кездескен қиыншылықтарға мойымайтын өршіл мінезді танытады. Қайсарлық көбіне кісінің ерік-жігеріне, болмыс-бітіміне, қажыр-қайратына, төзімділігіне

Қайырымдылық – адамның асыл қасиеттерінің бірі. Кісінің айналасындағы адамдарға деген ықыласы мен көмегін, адамгершілік қарым-қатынастарын білдіреді. Қайырымдылық ұғымының екі қыры бар. Бірі–рухани-экономикалық жағы (басқаның басына түскен ауыртпалықты қабылдау), екіншісі–іс-тәжірибелік жағы (іс жүзінде нақты көмек беруге ұмтылу).

Қарым-қатынас – біріккен іс-әрекет қажеттілігін туғызатын, адамдар арасындағы байланыстың дамуын орнататын күрделі көп жоспарлы процесс. Адамдардың танымдық хабарлар алмасуы, өзара түсінісуі, бір-бірін қабылдауы.

Қажеттілік – өмір мен дамудың белгілі бір жағдайларында адамның міндетті түрде керек ететін қажетсінулері.

Көзқарас – адамның өздері өмір сүріп жатқан қоғамдағы, кезеңдегі немесе бұрынғы болған оқиғалар мен құбылыстарға, жеке тұлғаларға, идеяларға, т.б. қарым-қатынасы және содан туындайтын иланымы, тіршілікте, түрлі қызметте басшылыққа алатын ұстанымы.

Қоршаған орта – адамның тіршілік етуін, қалыптасуын, іс-әрекетін анықтайтын барлық табиғи, қоғамдық, материалдық және рухани жағдайлар.

Құндылық – қоғамдық ой мен баға беру, мақсат және оған жетудің жолдары, қоғамда кездесетін түрлі нормалар.

Мақсат – адамның қол жеткізуі тиіс нәтижені саналық деңгейде алдын-ала ниеттеуі. Ойлау процесі нәтижесінде болашақты алдын ала болжау арқылы туатын мұрат, ішкі қозғаушы күш.

Мақсатқа ұмтылушылық – қоғамдық мәнді мақсаттарды алға қойып, оған жете білуден көрінетін жеке адамның ерік қасиеті.

Мәдениет – адамдардың әлеуметтік болмысты сақтау мен жаңарту жөніндегі қызметі және осы қызметтің жемістері мен нәтижелері. Адамдардың өмірі мен іс-әрекетін ұйымдастыру тәсілдерінен, сондай-ақ олардың материалдық және рухани байлықты жасауынан көрінетін қоғам мен адамның белгілі тарихи даму дәрежесі.

Мәдениеттілік – адамның тұлғалық асыл қасиеттерінің көрінісі. Дәстүрлі әдеп жүйесіндегі әдептілік, имандылық, ізеттілік ұғымдарымен үндес.

Мінез-құлық мәдениеті – бұл айналасындағылармен қарым-қатынасында өз шамасын білу және әдептілік сақтау.

Өздігінен білімін жетілдіру – жеке адамның өзі басқаратын мақсатты танымдық іс-әрекеті, ғылымның, техниканың, мәдениеттің, саяси өмірдің және т.б. қандай да бір саласынан жүйелі түрде білім алу.

Өзін-өзі ұстау – сезімге әсер етіп, істі кері кетіретін жағдайларда адамның өз әрекетін дұрыс жүзеге асыра алуға қабілеттілігі.

Өлшем – бір нәрсені бағалауда, анықтауда немесе жіктеуде негізге алынатын белгілер, бағалау өлшеуіштері.

Өмірлік ұстаным – адамның дүниетанымдық, моральдық-психикалық қасиеттері және оның қоғамға қарым-қатынасын білдіру арқылы көрінетін ішкі қағидасы. Өмірлік ұстаным жеке адамның іс-әрекетінің белгілі бір бағыттылығы. Жеке тұлға өзіндік өмірлік ұстанымын қоғамға, қоғамдық байлыққа деген көзқарас, пікірімен, іс-әрекетімен, қоғамдық қызметімен, өмірге деген көзқарасымен білдіреді.

Пайым – ақыл, парасат, түсінік.

Пайымдау – белгілі нәрсе жайлы топшылау пікір, тиісті түйін, қорытынды. Ойлау процесінің белгілі бір сатысы немесе ой тұжырымдаудың түрі.

Патриот – өз Отанын, халқын, жері мен суын шынайы сүйетін, халық мүддесі үшін бар күш-жігерін, қабілетін аямайтын адам.

Патриотизм – (patriotes – отандас, patris – Отан, туған жер) - Отанға деген сүйіспеншілік, бойындағы күш-қуаты мен білімін Отан игілігі мен мүддесіне жұмсау. Туған жерін, ана тіліне, елдің әдет-ғұрпы мен дәстүрін құрмет тұту.

Төтенше жағдай (ТЖ) – адам өміріне қауіп төндіретін жағдайлар. Олар өндірістік апат, жер сілкінісі, сел жүру секілді табиғи апат салдарынан болуы мүмкін. Террористік акт, әскери операциялар да төтенше жағдайға жатады.

Ұстамды – байыпты, байсалды, сабырлы.

Ұстамдылық бұл адамның өз мінез-құлқын бақылай білуі, ашулы кездерде, ызаланған сәттерде, ауырғанда, өмірдің қиын мәселелерін шешкен шақта шыдамдылық көрсету және өрескел мінез-құлық пен артық әрекеттен бас тарту.

Цифрлық сауаттылық – ақпаратты табу, бағалау, пайдалану және жасау үшін жеке тұлғаның цифрлық технологияларды, коммуникацияларды немесе желілерді пайдалану қабілеті. Цифрлық сауаттылық жеке тұлғаның қабілетін де қамтиды: ақпарат көздерінің кең ауқымындағы бірнеше форматтағы ақпаратты түсіну және пайдалану; цифрлық ортада тапсырмаларды тиімді орындау.

Пайдаланылған әдебиеттер

Негізгі әдебиеттер

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы, 2007.
2. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың «Тәуелсіздік бөрінен қымбат» тұжырымдамасы. <https://www.akorda.kz>.
3. «Ақпаратқа қол жеткізу туралы» ҚР 2015 жылғы 16 қарашадағы Заңы. №401-V ҚРЗ.
4. «Қазақстан Республикасының Еңбек Кодексі». ҚР 2015 жылғы 23 қарашадағы Заңы. №414-V ҚРЗ.
5. «Қазақстан Республикасының Бюджет кодексі». ҚР 2008 жылғы 4 желтоқсандағы Заңы. №95-IV.
6. «Бұқаралық ақпарат құралдары туралы» ҚР 1999 жылғы 23 шілдедегі Заңы. №451.
7. «Балалар еңбегінің ең жаман түрлеріне тыйым салу және жою жөніндегі шұғыл шаралар туралы конвенцияны бекіту туралы». ҚР 2002 жылғы 26 желтоқсандағы Заңы. №367-II.
8. Қазақтың этикасы мен эстетикасы, Құраст.: Т.Ғабитов. Аудар.: Т.Ғабитов, Е.Үсенбаев, Ө.Әлімжанова. – Астана, 2007.
9. «Қазақ этикасы және эстетикасы». Жиырма томдық. 12-том. – Астана: Аударма, 2007. – 455-бет.
10. Қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі: Экология және табиғат қорғау. Жалпы редакциясын басқарған – А.Құсайынов. – Алматы: Мектеп, 2002. – 456-бет.
11. Орысша-қазақша түсіндірме сөздік: Педагогика. – Павлодар: «ЭКО» ҒӨФ, 2006. – 482-бет.
12. Асыллов Ү., Нұсқабайұлы Ж. Әдеп. – Алматы: Рауан, 1998.
13. Асыллов Ү. Даналардан шыққан сөз: нақылдар жинағы. – Алматы: Мектеп, 1987. – 383-бет
14. «Қазақстан» Ұлттық энциклопедиясы. Бас ред. Ө.Нысанбаев – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» Бас редакциясы, 1998.
15. Ибраева А., Әлібаева Г., Айтхожин Қ. «Құқықтану». Жалпы білім беретін мектептің қоғамдық-гуманитарлық бағытындағы 10-сыныбына арналған оқулық. – Алматы: Мектеп, 2006.
16. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. Жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-пресс, 2008. – 968-бет.
17. Даналардан шыққан сөз. – Алматы: Жазушы, 1994. – 68-бет.

18. Жантану атауларының түсіндірме сөздігі. – Алматы: «Сөздік-Словарь», 2006. – 384-бет.
19. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. – Алматы: DPS, 2011.
20. Мырзахметов О.Б., Каршалов М.Б. Тіршілік қауіпсіздік негіздері: дәрістер курсы / О.Б. Мырзахметов, М.Б. Каршалов. – Қостанай: ҚР ПМ Ш. Қабылбаев атындағы Қостанай академиясы, 2019. – 131 б.
21. Құсайынов А.Б., Нұрғалиева С.Т. Төтенше жағдайларда зардап шеккендерге психологиялық көмек көрсету және құтқарушыларды оңалту негіздері: Оқу құралы. Көкшетау: Қазақстан Республикасы ПМ ТЖК КТИ баспасы, 2020. – 132 б. 23.
22. Әлемдік философиялық мұра. Жиырма томдық. 1-том. Ежелгі шығыс философиясы. – Алматы, 2005.
23. Әлемдік философиялық мұра. Жиырма томдық. 4-том. Әл-Фараби мен ибн Сина философиясы. – Алматы, 2005.
24. Ислам. Энциклопедиялық анықтамалық. Алматы: “Аруна Ltd.” ЖШС, 2010.

Қосымша әдебиеттер

1. Қанайұлы Ш. Шығармалары: толғаулар, айтыстар, дастандар. – Алматы: Ана тілі, 2013. – 384-бет.
2. Тимошинов В. «Мәдениеттану». Әлемдік мәдениет бойынша анықтамалық. Оқу құралы. – Алматы: Атамұра, 2008. – 368 бет.
3. Ахметова З. Шуақты күндер: Естелік, эссе. – Алматы: Жалын, 1987. – 264-бет.
4. Ел аузынан. Шешендік сөздер, ақындық толғамдар, аңыз-әңгімелер. Құраст.: Б.Адамбаев, Т.Жарқынбекова. – Алматы: Жазушы, 1989.
5. Баласағұни Ж. Құтты білік. – Алматы, 2000. – 275 бет.
6. Құдайбердіұлы Ш. Мұсылмандық шарты. – Алматы, 1993.
7. Баласағұни Ж. Қазақ халқының философиялық мұрасы. Орта ғасырдағы түркі ойшылдары. 5-том. – Астана, 2005. – 528 бет.
8. Ысқақ Ә. «Абзалдық әліппесі». Күнделік-эссе. – Алматы, 1996.
9. Нұршайықов Ә. «Ақиқат пен аңыз». Роман-диалог. – Алматы: Жазушы, 2009. – 464 бет.
10. Әбсаттар қажы Дербісәлі. Ислам және заман. – Алматы, 2003.
11. Әзірет Сұлтан Қожа Ахмет Ясауи. Көңілдің айнасы (Мират-ул Қу-луб). //Дайындаған – Кенжетай Д.Т. – Анкара, 2000.

КІРІСПЕ	4
I БӨЛІМ. ЭТИКА ЖӘНЕ ӘДЕП	5
§1. Еңбек мәдениеті	6
§2. Ел игілігіне еңбек ет	12
§3. Қарым-қатынас мәдениеті және этикет	19
§4–5. Сыбайлас жемқорлыққа нөлдік төзімділік	24
§6. Өзіңнен есеп алу: жасағандарым пайдалы болды ма?	30
II БӨЛІМ. АЗАМАТТЫҚ ЖӘНЕ ПАТРИОТИЗМ	35
§7. Өзгені өзіндей сыйла	36
§8. Әлеуметтік жауапкершілік	40
§9. Ертеңгі жастар қандай болмақ?	44
§10. Ынтымағы жарасқан ел	48
III БӨЛІМ. МЕДИАСАУАТТЫЛЫҚ ЖӘНЕ ҚАРЖЫЛЫҚ САУАТТЫЛЫҚ	53
§11. Әлеуметтік желідегі блогерлер	54
§12. Кибербуллинг	58
§13. Белсенді және пассив кірістер. Отбасы бюджетінің түрлері	62
§14. Отбасы бюджетін жоспарлау. Жинақтарды қалай сақтауға болады?	65
§15. Қаржы пирамидасы	69
§16. Қаржылық байлық	73
IV БӨЛІМ. ӨМІР СҮРУ ҚАУІПСІЗДІГІ	77
§17–18. Қандай да бір қауіп туындаған жағдайда нені білу маңызды?	78
§19. Төтенше жағдайларда өзіме және басқаларға қалай көмектесе аламын?	84
§20. Өмір мен денсаулыққа қауіпті жағдайлардан қалай шығуға болады?	88
§21. Жаман әдеттердің алдын алу	92
V БӨЛІМ. ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘДЕНИЕТ	97
§22. Табиғат ресурстарын қалай пайдаланамыз?	98
§23. Экологиялық тұрақтылық	103

§24. Апаттар мен табиғи апаттардың қоршаған ортаға әсері	108
§25. Таза экологияға құқылымыз.....	114
VI БӨЛІМ. ЗАЙЫРЛЫЛЫҚ ЖӘНЕ ДІНТАНУ НЕГІЗДЕРІ	119
§26. Зайырлы мемлекет және дін	120
§27. Діннің пайда болуы және маңыздылығы, әлеуметтік	124
§28. Діннің шығу тегі мен тарихи формалары	127
§29. Ежелгі сенім жүйесі, ұлттық және дәстүрлі діндер.....	131
§30. Буддизм. Дін ілімі негіздері	135
§31. Христиан діні. Дін ілімі негіздері.....	139
§32. Ислам. Дін ілімі негіздері. Ислам мәдениеті	143
§33. Қазақстан жеріндегі ислам. Қазақстан аумағындағы діни ұйымдардың қызметі.....	148
§34. Теріс пиғылдағы діни ағымдар туралы түсінік. Терроризм	152
§35. Қазақстан – унитарлық және зайырлы мемлекет	155
§36. Қазақстанның дінаралық келісім мен татулық аясындағы саясаты	159
Глоссарий	163
Пайдаланылған әдебиеттер	167

Оқулық басылым

ЖАҢАНДЫҚ ҚҰЗЫРЕТТЕР

Негізгі орта білім беру деңгейінің 9-сынып
оқушыларына арналған оқулық

(макет)